

## STANDEISKY ÉVA

### „Morális nyugtalanság és féltő gond” A demokrata Szekfű Gyula

A *történetpolitikus* Szekfű Gyula<sup>1</sup> kevésnek ítélte a tudományos hatást: jobbitani, segíteni kívánt tudása aktualizálásával, meg akarta érteni a múlttól elválaszthatatlan jelent.<sup>2</sup> Magát „egy nem politizáló, semmiféle párthoz soha nem tartozó, nemzeti szemléletében nem forradalmat, de szerves reformot követelő történetírónak” tartotta.<sup>3</sup> A történelemtudományt önmagában életidegen diszciplínának vélte, amelyet csupán a jelenhez való javító szándékú kapcsolódás tehet elevenné, hasznossá, hasznosíthatóvá.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Önmeghatározás: Szekfű *Történetpolitikai tanulmányok* címet adta 1924-ben megjelent, válogatott publicisztikai írásokat tartalmazó kötetének.

<sup>2</sup> „A történéssz [...] lelkiismerete csupa nyugtalanság [...] a történéssz nem bírósági ítéleteket mond ki – sőt, talán azt is mondhatnánk, hogy még történeti ítéleteket sem mond ki –, hanem szünet nélkül történeti ítéleteken dolgozik; a történéssz állandóan munkában van.” Charles PÉGU: A történeti ítélet. In: Francois HARTOG–Jacques REVEL (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. 163.

<sup>3</sup> SZEKFŰ Gyula: Németh László vagy az ifjúság vezetése. *Magyar Szemle*, 1936. szeptember–december. 165.

<sup>4</sup> „[A] kortársi felfogás is látta, érezte – hol »publicisztikának«, hol »politikai esszéírásnak« határozva meg a szekfűi munkákat – Szekfű munkásságának »politizálását« vagy legalábbis politikus jellegét. Szekfű történetírása kétség-telenül a történettudomány és politika együttmozgásának egyik legpregnansabb esete. Egyik oldalon elutasítása a napi politikai gyakorlatban való részvételnek, másik oldalon hitvallás az egész nemzetet érintő kérdésekben történő állásfoglalás kötelessége mellett.” (GLATZ Ferenc: *Történetírás és politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 91.) Rosanvallon ezt írja a tudományos és az állampolgári szerepvállalás összefüggéséről: „A politikum ilyen történetének ereje abban rejlik, hogy úgy tekint a tudományos munkára, mint amely teljes mértékben része az aktív polgári életnek. [...] maga az értelmiségi munka válik, természetéből következően, bizonyos értelemben politikai szerepvállalássá. [...] Csak egy ilyen állandó, a múlt és a jelen között folytatott párbeszéd által válhat láthatóvá a társadalmak létrehozó folyamat, és születhet meg a világ átfogó megértése.” (Pierre ROSANVALLON: *Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 22–23., 176.) A probléma blochi megközelítése: „A múlt nem ismerése a jelenben nemcsak a ma megismerésének árt, hanem magát a jelenbeli akciót is meghiúsítja. [...] A jelen meg nem értése a múlt nem ismeréséből származik. De ugyanígy hiábavaló dolog minden erőnket a múlt megértésére fordítani, ha a jelenről semmit sem tudunk.” (Marc BLOCH: *A történéssz mestersége. Történetelméleti írások*. In: GYURGYÁK János–KISANTAL Tamás /szerk./: *Történetelmélet I.* Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 50., 51.) Erős Vilmos szerint Szekfű elfogulatlan értékelését segítené, ha publicisztikai írásainak szerzőjében is a történésszt látnánk. (ERŐS Vilmos: Látomás és indulat a szekfűlő-gyáiban. Válasz Miskolczy Ambrus: Csoportkép történésszekkel című írására. *Aetas*, 2004/3–4. 319.) A Szekfű életművét kutatók közül elsősorban Dénes Iván Zoltán különbözteti meg élesen a historikus és a publicista Szekfűt; a publicisztikai műveket igen alacsonyra értékeli, s még a *Három nemzedéket* is, pamfletnek minősítve, kirekeszti

Vajon mit tehet az a kortárs értékelő, akinek pesszimizmusát mindig felülírja a borúlátása alapját képező valóság? Az a valóság, amelynek – történéssz lévén – visszamenőleg is ismerője. A múltból levonható tendenciák többlettudásának birtokában ő másként értékeli, mint a nyilvánosság előtt optimistának mutakozó politikusok és a jelen nehezen áttekinthető történéshalmazában gyakran eltévedező politikai elemzők.

Minél nagyobb a baj, s minél kisebb a lehetőség a cselekvésre, annál inkább nem marad más a szellem emberei számára, mint szép elvek, jóra való elképzelések hangoztatása. Szekfű is ezt tette, amikor csak a mindent előntő rosszat volt módja érzékelni; amikor azonban alternatívák is felmerültek, a hibákat, gyengeségeket, tévedéseket feltáró és értelmező elemzéseket írt. A *Szabadság fogalma* című *Népszava*-cikk<sup>5</sup> és a *Valahol utat veszítettünk* cikksorozata<sup>6</sup> reménytelenségből született vigasztalás, a *Három nemzedék* és publicisztikájának zöme kíméletlen bíráló és elevenbe vágó kritika. A *Forradalom után*, amely a polgári demokrácia ellenében a szovjet rendszer – a „keleti demokrácia” – magyarországi meghonosításának elkerülhetetlenségéről szól, ez is, az is.

Szekfű a harmincas évek második felében, a háború éveiben és az annak befejeződése utáni hónapokban gyakran írt az elődök példamutatásáról, a reformok szükségességéről, a kívánatos demokráciáról szóló cikkeket. Mint ha önmagát és nemzetét is szuggerálni akarta volna: van kiút a kilátástalan helyzetből. Ám a közíróként színre lépő tudósna számolnia kellett azzal, hogy a távlatosság hiánya miatt téves következtetésekre juthat, s azzal is, hogy a hatalmon lévők kihasználhatják a számukra gyümölcsözőnek látszó értelmiségi helyzetelemzést, a szelektíven olvasó kortársak pedig csupán arra figyelnek fel majd írsaiban, ami éppen foglalkoztatja őket: félreértik, eltorzítják gondolatait.<sup>7</sup>

---

a tudományosnak minősíthető Szekfű-írások közül. Lásd mindenekelőtt DÉNES Iván Zoltán: Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisa és önazonossága. In: uő (szerk.): *Szekfű Gyula. /Magyar Panteon 10./ Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001. 7–29.* Erős Vilmos szerint a Szekfű-kutatásban előrelépést jelentene, ha a vizsgálódások középpontjába Szekfű történetírói munkássága kerülne. (Erős Vilmos: i. m. 319.) Én Baráth Katalinnal értek egyet: a történetírói és a publicisztikai munkák összefüggének egymással. „... az utókor mindenkor kánonalkotói próbálták a *Három nemzedéket* a történetírás kánonának peremére szorítani azzal, hogy műfaji distinkciókat tettek vele kapcsolatban, holott a műfaj kérdése általában a történeti diskurzusban elvéve merül fel kardinális kérdésként.” BARÁTH Katalin: „*Nemegyszer szuggesztív erejű*”. *Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához*. In: PAKSA Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Eötvös Műhely, Argumentum–Eötvös József Collegium, Budapest, 2007. 175–176.

<sup>5</sup> 1942. december 25.

<sup>6</sup> *Magyar Nemzet, 1942–1943*. Lásd még JUHÁSZ Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983; SEKFŰ Gyula: *Valahol utat veszítettünk. /Gondolkodó magyarok./ Magvető Kiadó, Budapest, 1987.* SZIGETHY Gábor bevezetőjével (3–7.) A kiadvány újraközi a sorozathoz szorosan nem tartozó, a Szekfű által kiváltott vitára reagáló „*Valahol utat veszítettünk*” VII. című „politikai vitairatot”, amely eredetileg a *Magyar Nemzet* 1944. február 27-i számában jelent meg.

<sup>7</sup> Amit Tagányi Károly 1920 decemberében kelt levelében a *Három nemzedékről* barátjának ír, Szekfű későbbi történetpolitikai esszéire, így a *Forradalom utánra* is vonatkoztatható: „Rendkívül nagy hatásának kell lennie munkádnak, dacára annak, hogy százan a múlt korszak vezetői, kis és nagy hátramosztói közül kíméletlen kritikádra

Ebben az írásban Szekfű Gyula közírói pályájának a harmincas évek közepétől a negyvenes évek közepéig tartó szakaszáról lesz szó. A történet 1947-ben napvilágot látott könyvét, a *Forradalom után* állítom a középpontba, s belőle kiindulva – hozzá közelítve, tőle eltávolodva – vizsgálom Szekfű demokráciaelfogását.

A *Forradalom után* zavarba ejtő, rejtélyes könyv, nem csupán az 1942–43-as cikksorozat, a *Valahol utat vesztettünk* újraközlése, hanem mindenekelőtt a Szovjetunió méltánylása, elismerő ábrázolása miatt. Műfaja politikai esszé, hasonlóan a *Három nemzedék*hez és annak 1934-es bővített kiadásához.<sup>8</sup>

Amikor Szekfű a *Forradalom után* sorait róttá, már nem szabad országba álmodta magát, mint a *Valahol utat vesztettünk* írása idején, hanem a vereség és a megszállás realitásához igazodva próbálta honfitársait rádöbenteni lehetőségeikre, mozgásterük korlátozottságára. A *Három nemzedék*ben a liberális demokrácia nemzedékeinek irányítóit tette felelőssé a forradalmakhoz vezető rossz politizálásukért, a *Forradalom után*ban az egyre inkább radikalizálódó keresztény jobboldal vezetőit és tagjait marasztalta el, akik zömükben az 1919 előtti liberálisok konzervatív leszámazottai voltak. A hanyatlás, amely a két háború között is folytatódott, a zsidóság kirekesztésével pedig felgyorsult, 1945-ben e réteg teljes kirekesztődésével ért véget. Az addigi avított társadalmi berendezkedést felváltotta egy ismeretlen, új demokráciaforma. Szekfű – történelmi tapasztalatai alapján – nem sok reményt fűzött a születő új világhoz, az 1945 előtti út folytathatatlanságáról azonban meg volt győződve. A forradalom iránti bizalmatlanságából eredő aggodalmát növelte, hogy a gyökeresen új körülményekhez éppen azoknak kell majd alkalmazkodniuk lent és fent egyaránt, akiknek csak a letűnt világról vannak tapasztalataik, s mentalitásuk, erkölcsiségük a meghaladni vágyott múltból való. Emiatti segítő szándék, pedagógusi buzgalom készítette a *Forradalom után* megírására, hasonlóan azokhoz a megelőző időszakokhoz, amikor szintén a közelmúlt folyamatait elemezte.<sup>9</sup>

Az opus nem előzmény nélküli. Az 1941-ben írt *Jobb élet felé (Magyar Nemzet, június 8.)* és a *Karácsonyi mese (Magyar Nemzet, december 25.)* az 1945-ös gyökeres átalakulás előérzete, a historikus jövőt sejtető éleslátásának példája, a *Forradalom után* valóság-elemző fejezeteinek akkor még

---

fel fognak szisszenni és szidni fognak, avagy mindenki azokat a részeit fogja dicsérni, amelyben nincs találva, de ahol róla van szó, ott fanyalogni, tiltakozni fog, s tájékozatlansággal fog vádolni.” Idézi DÉNES Iván Zoltán: *A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 165.

<sup>8</sup> Dénes mindkét művet a röpiratműfajba sorolja, s alapvetően moralizáló, a múltba visszajelző irodalomnak tartja őket. (DÉNES Iván Zoltán: *Egy konzervatív magyar tudós*. I. m. 18.) A történelmi tevékenységet az értelmiségi közéleti szerepvállalás felé tágitó Rosanvallon a vitáirat és a tudományos esszé közötti távolságot nem látja áthidalhatatlannak, és ő is e sajátos műfaj művelője. Szekfű munkásságára vonatkoztathatók sorai: „... a politikum története együtt az irodalommal a társadalomtudományok réseiben dolgozik. Egy olyan folyamat részese, amely rokon valamely titkosírás megfejlesztésével.” (I. m. 189.)

<sup>9</sup> Lásd a *Három nemzedék* 1920-as első, és 1934-es bővített kiadását.

utópisztikusnak tűnő vázlata. Szekfű 1945-ös publicisztikai írásaiban is – amelyek sajnos még mindig nem kerültek szélesebb olvasóközönség elé – az 1947-es könyvével egybecsengő gondolatokat fogalmazott meg.<sup>10</sup>

## A Valahol utat veszítettünk a Forradalom utánban

A korábban antiliberális Szekfű<sup>11</sup> a második világháború alatt a liberális centralisták Magyarországon soha meg nem valósult demokráciaelképzelését állította példaként kortársai elé, s ezzel mintegy megalapozta demokráciafelfogását, amelynek fő összetevőjét a szabadságjogok biztosításában és az önkormányzatiságban látta: az irányításból addig kizártakat akarta beemelni a helyi és az országos politikába.<sup>12</sup>

A *Forradalom utánban* a szerzői bevezetőt követően a *Valahol utat veszítettünk* 1943–44 fordulóján írt cikksorozat újraközlése következik, amelyben Szekfű a 19. századi magyar centralisták demokráciaelképzeléseit elemzte,<sup>13</sup> és részletesen kitért azokra az általuk javasolt demokráciaformákra, amelyek – problémáktól nem mentes – megvalósulására a tőlünk nyugatabbra fekvő országok némelyikében nyílt lehetőség, nálunk azonban csupán vágyálom maradt. A centralisták demokráciaelképzelései közül kiemelte a „szabad községeket” (helyi közösségek, önkormányzatok), az egyesületi jogot (a munkások és a parasztok önszerveződése), a politikai humanizmust, valamint az országos népképviseleti szerveket (parlament, kormány).

„Az az igazi demokrácia, mely nem kíván többé beszédek, s az igazi szabadság, melyet nem kell emlegetni” – írja fentebb idézett cikksorozatában Szekfű.<sup>14</sup>

<sup>10</sup> Néhányat közülük megjelentettem 2005-ben: Keserű tanulság (*Világ*, 1945. május 14.); A „klasszikus demokrácia” (*Világ*, 1945. július 22.); A szabadság hívei (*Világ*, 1945. augusztus 26.); Az egyenlőség hívei (*Világ*, 1945. szeptember 2.). In: RAINER M. János–STANDEISKY Éva (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. Évkönyv XI-II. 2005*. 1956-os Intézet, Budapest, 2005, és elemeztem őket az ugyanabban a kiadványban megjelent tanulmányomban: STANDEISKY Éva: *Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések*. (54–91.)

<sup>11</sup> Szekfű 1922-ben úgy vélekedett, hogy a szocializmus (az „Anyag, Gazdaság, Kommunizmus”) mellett „nem kevésbé nagy hatalommal rendelkezik a racionalizmus és a liberalizmus bálványja, az Ész és a Szabadság, a Demokrácia és az általános, titkos és egyenlő Polgárujralom, melyeknek, lelkes híveik szerint, szintén megvan legalábbis azon erejük, mint a tavaszi napnak, mikor havas mezők és kopár földszalagok helyén egyszerűen virágos szőnyeget és zöld pázsitot varázsol [...] a liberális és szocialista publicisták Szabadság-, illetve Anyag-tisztelete néhol veszedelmesen közeledik az alacsony kultúrájú, félvad népek bálványimádásához.” SZEKFÜ Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2002. (Első megjelenés: 1922.) 15.

<sup>12</sup> Dénes figyelt fel rá, hogy Szekfű 1943–44-es egyetemi kurzusai – *A magyar demokrácia a XIX. században és a Magyar demokrácia 1848 óta* – mintegy lefedik a *Valahol utat veszítettünk* gondolatmenetét. DÉNES Iván Zoltán: *Egy konzervatív magyar tudós*. I. m. 23.

<sup>13</sup> Glatz Ferenc Szekfű kötődéseiről írva külön fejezetet szentel a centralistáknak és utódjainak. GLATZ Ferenc: i. m. 158–159. Lásd még FENYŐ István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1997.

<sup>14</sup> SZEKFÜ Gyula: i. m. 54. A Magvető Gondolkodó magyarok sorozatában SZIGETHY Gábor előszavával 1987-ben újra megjelent *Valahol utat veszítettünk* is üzenetértéke volt: a bomló államszocialista rendszerből segített kiutat keresni. (Ezt szolgáltá a Bibó-kultusz is.) Ez és további idézeteink is ebből a kiadásból valók.

Ez volt 1943–44 fordulóján a vágykép, amelytől akkor és a későbbiekben is igen távol volt a magyarországi politika és társadalom. Szekfű az ország számára katasztrofális véget sejtető második világháború idején a centralisták „tisztá” nemzeti liberalizmusának felemlegetésével józanságra intett és perspektívát mutatott. Tette ezt akkor, amikor Magyarország múltjának és korabeli jelenének ismeretében a régi szép elképzelések megvalósításának újbóli megkísérlése nem sok reménnyel kecsegtetett. Mintha fuldokló kapaszkodott volna szalmaszálla.

Miért közölte újra Szekfű a *Valahol utat veszítettünket* a *Forradalom után* indításaként? Rá akarta vezetni olvasóit annak felismerésére, hogy semmi sem lett azokból a demokratikus elképzelésekből, amelyeket a centralisták kidolgoztak? Jelezni akarta az első rész, valamint a további részek kontrasztjával, hogy a valóság Magyarországon felülírja a legrosszabb várakozásokat is? Figyelemfelhívásnak szánta, hogy az a hanyatlási folyamat, amelyet ő a *Három nemzedékben* feltárt, nem állt meg ...*az ami utána következik* idején (1934) sem, sőt a második világháború végére elérte azt a határt, ahonnan nincs tovább, és az ideális demokrácia posztulátumai a *Valahol utat veszítettünkben* immár semmire sem jók?

Amikor a *Valahol utat veszítettünk* keletkezett, egészen más volt Magyarország helyzete, mint a *Forradalom után* megírása idején. A centralisták beteljesületlen demokráciaelképzeléseiről 1943–44-ben általa írtak 1947-ben arra figyelmeztethették az olvasót, hogy a szovjet birodalmi befolyás alatt épülő új világot immár semmi sem kapcsolja a 19. századi álmokhoz. A *Valahol utat veszítettünk* újraközlése talán annak beismerése volt, hogy az a jövővízió, amely a háború alatt még vigaszt jelenthetett, és esetleges kiindulási pontul szolgálhatott volna az önkritikus változtatásokhoz, 1947-re ismét illúzió lett.

## Szekfű véleménye a demokráciáról és a demokrácia a *Forradalom utánban*

Szekfű 1940-ben egy korabeli magyar filozófus – nevét nem adja meg – könyvében olvasta: „Van valami eszelősség, a valóságtól elfordultság a demokrácia elméletében.” „E sorok írója – kommentálja Szekfű az idézetet – egyáltalában nem kapott fejéhez, és nem rettent meg, hogy elvesztette eszét csak azért, mert a demokráciát ma is, annyi demokratikus állam bukása után, bár nehezen megvalósítható, de legemberibb uralmi elméletnek tartja. Valószínű, hogy az eszelősség, mint a demokrácia konstitutív eleme, sok hívet szerez még feltalálójának.”<sup>15</sup>

<sup>15</sup> SZEKFŰ Gyula: Nehéz a zavart eloszlatni. *Magyar Nemzet*, 1940. december 25.; uő: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. FŐNAGY Zoltán előszavával. Kisebbségkutatás Könyvek, Lucidus, Budapest, 2001. (Eredeti megjelenés: 1943.) 326.

A gondolkodásában mindig is demokrata Szekfű a neobarokká lett társadalomból kiábrándulva – a „neobarokk” szó az ő leleménye – az ésszerűen szabályozott népuralom megvalósítását szorgalmazó harcos demokrata lett. Formulátának legbővebb indoklása a *Három nemzedék* 1934-es kiegészítésében olvasható, de ekkortól szinte minden publicisztikai írása érinti valamilyen módon a demokrácia problémakörét. A szekfűi megközelítés a harmincas évek végére az urbánus-liberális, klasszikus-nyugatos gondolkodáshoz került közel.<sup>16</sup>

A demokrácia egyik alapvető kritériumáról, a választójogról 1936 végén így írt: „Önkormányzatban és politikában gyakorlatlan szegény népiünk titkos és többé-kevésbé általános választójog esetén tisztességes, nem balkáni választói eljárással lehet, hogy kríziseket fog felidézni. Viszont, ha mai középosztályunk hatalmát továbbra is állandósítjuk, s az új választójog esetén e célból súlyosabb kautélékat alkotunk, akkor bizonyosak e krízisek, de lehetséges még egy, akár belső szociális, akár külpolitikai katasztrófa is. [...] A továbbhaladás mindenképpen krízist fog jelenteni, amelyen a nemzetnek át kell esnie, a megállás és a mai ponton állva maradás azonban előbb-utóbb azon játszma végét jelenti, amelyben nemzeti jövőnket és létünket veszítjük el!”<sup>17</sup>

A demokratikus viszonyok szociális tartalma is foglalkoztatta: „[A] végső kifejelet csak a magyar társadalom teljes átalakítása lehet olyképpen, hogy nagybirtok, nagytőke és bürokrácia, e három mai nagyhatalom működése tényleg és formában a magyar nép érdekei, nagy létérdekei és mindennapos szükségleteihez fog alkalmazkodni. Sok mindennek meg kell tehát változnia: urak és szegények, munkaadók és munkások, hivatalnokok és alattvalók viszonyának még a külsőségekben, a megszólításokban is mássá kell lennie; földreform, a nagy- és középbirtok, a nagytőke mélyebb bekapcsolása a népi életbe; a városi és falusi szegénység életmódjának emberivé tétele, ipari és agrárproletárság helyzetének javítása; a szellemi életben a magyar kultúra és tudomány fokozottabb megbecsülése és másrészt összeolvasztása a még egészen fel sem fedezett népi kultúrával: mindezek logikus követelésesei a már szinte négy évtizedes, gyökeresen magyar népi mozgalomnak.”<sup>18</sup>

Felfogása szerint tehát a demokrácia csak a szabadságon, az emberi méltóság tiszteletben tartásán alapulhat; a szabadságjogok biztosítása azonban önmagában még nem demokrácia, vagyis a szociális problémák megoldása nélkül a demokrácia elképzelhetetlen.<sup>19</sup>

<sup>16</sup> ROMSICS Ignác: A „katasztrófa” oka avagy „a mohácsok és trianonok története”. Megjelenik Szekfű Gyulától a *Három nemzedék*. In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András (szerk.): *A magyar irodalom története, III. 1920-tól napjainkig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 11–24., 98.

<sup>17</sup> SZEKFI Gyula: A középosztály és a választójog. *Korunk Szava*, 1936. december.

<sup>18</sup> A népi elv két arca (*Magyar Szemle*, 1939. január). In: SZEKFI Gyula: *Állam és nemzet*. I. m. 231. A fenti idézetek is elegendőek talán, hogy – Gergely Andrásval ellentétben – kijelenthető legyen: Szekfűre nem jellemző a „szcientikus arisztokratizmus”, s az sem áll, hogy „nem volt érzéke a szociális változások, azok igényei, feszítőerői iránt.” GERGELY András: *Szekfű Gyula és a „harmadik Magyarország” írónemzedéke*. In: PAKSA Rudolf (szerk.): i. m. 15.

<sup>19</sup> SZEKFI Gyula: A szabadság fogalma. *Népszava*, 1941. december 25.

Szekfű 1945 első felében is igen aktív publicisztikai tevékenységet fejtett ki, írásaiban a botladozó korabeli demokráciáról is gyakran véleményt nyilvánított.<sup>20</sup>

A lehetőségek szűkülésével, a realitások nyomasztó hatására Szekfű 1945 nyaratól egyre inkább az elmélet, a bölcsekedés, a moralizálás bástyái mögé vonult. A helyzet bizonyos tekintetben az 1941 végire emlékeztetett, amikor a reménytelennek tűnő jövő miatt csak elvi kívánalmakat lehetett megfogalmazni, de ez sem 1941-ben, sem 1945 második felében nem volt kevés. 1945 nyarán és őszén azokat a gondolatokat árnyalta tovább, amelyeket *A szabadság fogalma* című, 1941. karácsonyi írásában fogalmazott meg először. Az foglalkoztatta – s ebben nem volt egyedül –, hogyan lehet egyensúlyt teremteni a demokrácia két elve, a szabadság és az egyenlőség között, a szabadságelvűek és az egyenlőségpártiak közötti ellentéteket kiegyenlíteni, a szociális egyenlőtlenségek mérséklése mellett is megőrizni a polgári demokrácia értékeit, elkerülni, hogy a totalitarizmus győzzön a politikai pluralizmus felett. Szekfű ésszerű kompromisszumot, kölcsönös belátást, őszinte és mélyreható önvizsgálatot sürgetett, a problémák sokoldalú végiggondolását és megvitatását szorgalmazta.

Történelmi tudáson alapuló következtetései, intelmei süket fülekre találtak. Kasszandra jósnak bizonyult: a demokrácia a politikai és a gazdasági egyenlőség egyensúlyáért folytatott küzdelem, és akik az egyik oldal felé billentik a mérleget – mint a marxisták az egyenlőség felé –, egyúttal a demokráciát is felszámolják. „A marxista gondolat [...] a polgári berendezés elítélésével a polgári demokrácia helyébe a munkásság uralmát, ezen keresztül a kizsákmányolás megszüntetésével az egyedül megmaradt és az egész népet magában foglaló proletárság demokráciáját tűzte ki végső céljául. A polgári demokrácia helyett proletár demokráciát, amit ma nálunk (ha jól értem ezt a nyelvet)<sup>21</sup> népi demokráciának hívnak” – írta.<sup>22</sup>

1946-ban, 1947-ben a vágyálmaikhoz még ragaszkodó jobb- és baloldali értelmiségi társaitól eltérően tisztában volt azzal, hogy immár lehetetlen bármiféle szimbiózis a polgári demokrácia magyarországi formája és a szovjet típusú egyenlősítő „demokrácia” között. E kiábrándulási folyamat virágnyelvű verbalizációjának szívszorító dokumentuma a *Forradalom után*.

Szekfű demokráciafelfogása elválaszthatatlan forradalomértelmezésétől. A demokrácia eleve szétfolyó tartalmú, parttalan fogalom, de Szekfű igazán veszélyesnek a szó kortárs politikai kihasználását, kisajátítását, szándékos manipulációját tartotta. „Forradalom helyett mindenki demokráciát emlegetett, ezt az ártatlan, veszélytelen jelszót, melyet azok is szívesen elfogad-

<sup>20</sup> Erről két megjelent tanulmányomban részletesen írok: STANDEISKY Éva: Remény és szorongás. I. m.; STANDEISKY Éva: Csábtánc és kizorítódsi. Az 1945-ös Új Szellemi Front. *Múltunk*, 2005/4. 4–41.

<sup>21</sup> A későbbi történések ismeretében egyértelmű, hogy jól értette.

<sup>22</sup> SZEKFŰ Gyula: Két történelmi erő. *Világ*, 1945. július 29. – E kérdéshez lásd Hubai László írását a *Múltunk* e számában. – *A szerk.*

tak, akik előző napon még a »rohadt«, »angol-zsidó« jelzőkkel tisztelték meg későbbi bálványukat. A demokratikus jelszó kezdettől fogva sokféle értelemmel bírt, de időbe telt, amíg az ellentétes értelemek megvilágosodtak, szétváltak és egymás ellen fordultak. [...] ez a demokrácia nem jelentheti a társadalmi rétegződés korábbi formáját és annak helyreállítását.»<sup>23</sup>

1947-ben úgy vélte, hogy két évvel korábban mindenki a többféleképpen értelmezhető, ártatlan demokráciáról beszélt, mikor valójában a „negyedik rend” forradalmáról kellett volna szólnia.<sup>24</sup> Szerinte a második világháborút követő rendszerváltozás során azok voltak a nyugati típusú polgári demokrácia magyarországi megvalósításának legfőbb szorgalmazói, akik korábban pokolba kívánták Angliát és Amerikát, s akik nem akartak tudomást venni arról, hogy az általuk emlegetett ideális demokrácia – amin ők valójában a második világháború előtti viszonyok reprodukálását értették – nem teremthető meg abból a kevésből, szinte semmiből, ami magyar demokratikus hagyománynak nevezhető, a régi világ pedig folytathatatlan: le kell tehát mondanunk álmainkról, és el kell fogadni a realitásokat, amelyekért magunk is felelősek vagyunk.

Szekfűt 1947-ben is az izgatta, ami korábban: hogyan jutott Magyarország 1944-ben és – számos vonatkozásban – 1945–46-ban is zsákutcába. Mennyi ebben a mi felelősségünk? Mi az, amiről mi tehetünk, s mi az, amiről nem? Ez a könyörtelen önvizsgálat az új és maradandó a *Forradalom után* demokráciaértelmezésében is.

Mit értett Szekfű „tényleges demokrácián” vagy „keleti demokrácián”? Az egyenlősítő felfogás híveinek uralomra jutását a szabadságjogok elsődlegességét hirdetőikkel szemben, a két elv képviselői közötti hatalmi és társadalmi egyensúly lehetetlenségét. Lényegi sajátosságát abban látta, hogy az ország vezetését az addig a hatalomból kizárt „társadalmi osztályok” vették át; antikapitalista és a faszizmus újbóli felbukkanását kizáró politizálás vette kezdetét, ami természetszerűen együtt járt a szabadságjogok korlátozásával (a centralisták szabadságeszményének háttérbe szorulásával). Ha a forradalom nem kerül át az utcáról a parlamentbe, akkor a (szélső)jobboldali és a szélsőbalos tömegek is birtokba vehették volna köztereket, s a nyilvánosságból sem lehetett volna kizárni képviselőiket. Szekfű a magyar demokrácia fejletlensége, sérülékenysége miatt pártolta a szabadságjogok átmeneti korlátozását. A gazdasági nehézségek felértékeltek volna a Horthy-rendszert, ami a nem szélsőségesek közül is sokakat a demokrácia ellen fordított volna. „Nagyfokú naivság kellett volna az új vezetők részéről elhinni, hogy ezek a néptömegek egyik napról a másikra belenyugodtak életszínvonaluknak már az ostrom alatt megkezdett leszállításába, és őszinte híveivé váltak az új rendszernek. Sajtószabadság, egyesülési szabadság, a nyugati demokrácia alappillérei, ezek kezében fegyverekké váltak volna, tel-

<sup>23</sup> SZEKFI Gyula: *Forradalom után. Valahol utat veszítettünk (1943/44)*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1947. 162.

<sup>24</sup> Uo. 161.



nességgel értelmetlen cél szolgálatában, visszahozni az elmúltat, pontosabban: emberi erővel feltámasztani [a] feloszlóban lévő holttestet. [...] a parlamentáris életbe beilleszkedő kommunisták [...] megkapták volna a még baloldaliabbakat, akik felelőtlen ígéretekkkel, a proletárdiktatúra képei megmutogatásával csakhamar túlszárnyalhatták volna ő[ke]jt.<sup>25</sup>

A második világháború utáni sorsforduló értelmét boncolva írja Szekfű, hogy a kapitalista piacgazdaság klasszikus formáinak érvényesülése elé gátakat emeltek az 1945. évi változások. Az egyházi és világi nagybirtokok teljes felosztásával eltűntek a kirívó vagyoni különbségek, s az államosítások is a kapitalista szélsőségek mérséklődése felé mutattak. Szekfű – Bibó Istvánhoz és más értelmiségiekhez hasonlóan – sokat várt a parlamentáris demokrácia visszáságait kiküszöbölő népi önkormányzatoktól: a nemzeti bizottságoktól, a szakszervezetektől, az üzemi bizottságoktól, amelyeket az új demokrácia reményteljes megvalósulási formáinak tartott. Kénytelen volt azonban megállapítani, hogy ezeket az új kezdeményezéseket lényegében már 1945 nyarán maguk alá gyűrték a politikai pártok. Szekfű – s ebben sem tért el Bibótól – a nagykoalíciót ellentmondásos, de szükségszerű kormányzási formának tartotta. Ő is leginkább a kisgazdapártot bírálta ügyetlen politizálásáért, de Bibónál hangsúlyosabban mutatott rá a két egymással gyökeresen ellentétes ideológiájú politikai erő együttműködésében rejlő veszélyekre. Az antikapitalista baloldal felülkerekedését elkerülhetetlennek tartotta.

A demokrácia megvalósulására akkor van esély, ha megelőzik olyan történelmi korszakok, amelyekre építeni lehet. Magyarország múltjában ilyenek nemigen fordultak elő. Az 1867-es kiegyezés utáni csaknem nyolcvan évet – a népiekhez és Bibóhoz hasonlóan – Szekfű hanyatlásként értékelte, ami sommás ítélezésnek tekinthető. A vígasztalan múlttal a háttérben óhatatlanul felértékelődött előtte a szocializmusnak a Szovjetunióban megvalósult, a kapitalizmusnál humánusabbnak tűnő változata. (Bibó az általa elképzelt – a nagy magántulajdont korlátozó, aktív közösségi részvételen alapuló, szolgáltató államot működtető – szocializmushoz fűzött nagy reményeket.) A historikus álliberálisnak, áldemokratikusnak tartotta az 1945 előtti rendszereket, amelyek mögött „a nyugatinál is önzőbb, kezdetlegesebb kapitalizmus húzódott meg, avagy dicsekedett és tetszelgett önmagának”.<sup>26</sup> Azok a korszakok, amelyek kimaradtak a magyar történelemből – vélte –, nem pótolhatók, és ez determinálja a jelent és a jövőt. Szerinte az elmulasztott lehetőségek miatt nincs realitása Magyarországon a nyugati típusú kapitalizmusnak és demokráciának. Szekfű a politikai és a gazdasági élet korabeli történéseinek felsorolásával bizonyította Magyarország eltérését a demokrácia nyugati formájától, amit nem minősített jónak vagy rossznak: tényt konstatált.

<sup>25</sup> Uo. 90.

<sup>26</sup> Uo. 200.

## Szekfű forradalomértelmezése és a forradalom a *Forradalom utánban*

Szekfű forradalomellenes volt, 1945-ben is szükséges rosszat látott a forradalomban. E vélekedése az első világháború utáni forradalmakról szerzett tapasztalataiból is következett, de az 1848–49-es forradalom és szabadságharc megítélésétől sem függetleníthető.<sup>27</sup>

Az 1918-as polgári forradalmat – igaz, Tisza István meggyilkolása kapcsán – 1935-ben, magyar történetében „csőcselékforradalomnak” nevezte.<sup>28</sup> A „tehetetlen forradalmi gesztusoktól” éppen úgy óvni akarta a társadalmat, mint a „kiábrándulás meddőségétől”.<sup>29</sup>

Retteggett attól, hogy az elkerülhetetlen háború utáni nagy változás – a tömegpolitika kora – nem békésen, reformok útján következik be.

Szekfű a háború éveiben még nem forradalmat tartott valószínűnek, hanem összeomlást, erkölcsi fertőt. Szegedy-Maszák Aladár, aki Szekfűt a rend fanatikusanak nevezte, emlékiratában a történésznek a bekövetkező káoszról mondott szavait idézte: „...mindenki el fog árasztani valamit, a katonák főleg a várost, a zsidó lakásokat és vagyont, a parasztok a nagybirtokot.”<sup>30</sup>

Mit értett Szekfű „politikai forradalmon”, „osztályok összeütközésén”? A békés, szerves átalakulás ellentétét, amikor a vagyoniilag, politikailag-ideológiailag szembenálló és műveltségüket tekintve is eltérő csoportok, osztályok helyet cserélnek: a fent lévők alulra kerülnek, és fordítva.

Az „osztályok” összeütközése a háborús vereség, a szovjet megszállás, a korábban fent lévők benuháza miatt 1945–46-ban elmaradt, a gyökeres, minden korábbit felülvizsgáló, megkérdőjelező változások azonban mégiscsak forradalomnak nevezhetőek. 1945 a körülmények alakulása folytán viszonylag békésen lezajló, gyökeres, alapvetően demokratikus irányultságú rendszerváltozás volt, amibe a kommunisták vittek bizonyos tervszerűséget a maguk akkor még demokratikusnak tűnő ideáival. A forradalmi változásokat nem előzte meg a társadalom széles rétegeivel a változások szükségességét megértető szellemi előkészítő szakasz, megvalósítóik pedig többnyire fegyelmezett baloldali pártkatonák voltak.

A kortársak zöme világnézettől és pártállástól függetlenül forradalomnak, forradalminak nevezte az 1945 utáni változásokat, olyan gyökeres átalakulásnak, amely a szovjet jelenlét nélkül is bekövetkezett volna, ha nem is mindenben ugyanúgy, mint ahogy az átalakulási folyamat a dinamikus kommunista ráhatással végül is végbement. A Horthy-rezsim tehetetlensége és a szélsőjobb 1944-es orgiája felértékelte Szekfű előtt a szovjet megszállókat és az 1945-ben jözannak, kiegyensúlyozottnak tűnő kommunistákat,

<sup>27</sup> Erre vonatkozóan lásd mindenekelőtt a *Három nemzedék* című művet.

<sup>28</sup> SZEKFŰ Gyula: *Állam és nemzet*. I. m. 116.

<sup>29</sup> SZEKFŰ Gyula: Németh László vagy az ifjúság vezetése. *Magyar Szemle*, 1936. október. 167.

<sup>30</sup> SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszánéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. Európa–História, Budapest, 1996. II. 230. Lásd még SZEKFŰ Gyula: *Állam és nemzet*. I. m. 219.

akik a gyökeres átalakulás kezdeményezői és végrehajt(tat)ói voltak. (Hozzá hasonlóan látta az átalakulások jellegét Bibó István is 1945 decemberében.)<sup>31</sup>

Ha már elkerülhetetlen a revolúció, Szekfű határolt, észokkal korlátozott forradalmat szeretett volna Magyarországon látni: az 1945-ös magyarországi változások mintha ebbéli reményeit igazolták volna. Ugyanakkor már 1946-ban, Lenin születésének évfordulóján tartott beszédében leszámolt a békés forradalommal: „a világtörténet nagy forgószelet fogjuk érezni” – írta az új birodalmi függés szükségességéről és elkerülhetetlenségéről.<sup>32</sup>

A szegények és a kifosztottak nagy száma miatt fontosabbnak ítélte az egyenlőséget a szabadságnál, vagyis a néptömegek szociális helyzetének javítását, életszínvonaluk emelését tartotta elsődlegesnek. A *Forradalom után*ban úgy vélte, hogy a korabeli politikai pártok egymás elleni parlamenti és utcai csatározásai rontják a gazdasági javulás esélyeit. A nép „összehozható lenne” a gazdasági építésre, „ha e néphez nemcsak mindig a pártok beszélnek” – vélte, ami némi kiábrándulást sejtet nem csupán a kisgazdapártból, melyet Bibóhoz hasonlóan ő is ostorozott, hanem a kommunista pártból is. Nem lehet azonban eltekinteni attól, hogy Szekfű mindig is szkeptikus volt a pártokkal, a parlamenttel szemben.

Miért nevezte 1947-ben forradalomnak Szekfű az 1945 utáni változásokat?

Radikális – gyorsított és szaggatott ütemű – rendszerváltozást értett ekkor forradalom, a konszenzusos, reformokon alapuló *evolutio* ellentétét, amelyre általában akkor kerül sor, amikor a békés fejlődés lehetősége végképp elakad.<sup>33</sup> Az 1945-ös változásokat forradalomnak tartotta, amely szükség-szerűen következett be a régi világ összeomlásával. Mint írja: az állam és a társadalom „saját hibánkból és belső bűneinktől” pusztult el, s még örülhetünk is annak, hogy a szétesést a káoszt és anarchiát szülő hatalmi vákuum helyett irányított forradalom követte, ami a megszállóknak köszönhető.<sup>34</sup> „[V]annak bölcselkedő hajlamú értelmiségiek is, akik a mai napig sajnálkozással hangoztatják, hogy akkoriban nem folyt vér az utcákon, nem pusztultak ki az ellenkező társadalmi osztályok, s egy ilyen véres, »szabályszerű« forradalom híján [hiányában] van az országban mai napig megnyilvánuló sok nehézség.”<sup>35</sup> 1945-ben „[e]gy vonalnak, hosszú történeti vonalnak, vége

<sup>31</sup> Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. In: uő: *Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 15–79.

<sup>32</sup> Szekfű Gyula: *Lenin. A Budapesti Nemzeti Bizottság és a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1946. január 21-én, Lenin halálának 22-ik évfordulója alkalmából az Operaházban rendezett ünnepségen elhangzott előadás*. Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, Budapest, é. n. [1946.]

<sup>33</sup> „[A] forradalom szó ebben a munkában *nem* marxista értelemben alkalmaztatik, hanem egyszerűen mint az »evolutio« ellentéte, – miután az evolutio, a békés fejlődés végképp elakadt, kellett jönnie a hirtelen, gyors változásnak, mely nem feltétlenül barikádokon keresztül folyik, de nézetem szerint, az átalakulásnak az előzményektől megszabott gyorsított és szaggatott ütemében ma is megnyilatkozik.” Szekfű Gyula: *Forradalom után*. I. m. 8–9.

<sup>34</sup> Uo. 80.

<sup>35</sup> Uo. 83.

szakadt, dicstelenül, szégyenletesen, vagy ha jobban tetszik, groteszkül véres tragikomédiában. Egyetlen mentség maradt: a forradalom.”<sup>36</sup>

A „mentség” szónak két jelentése van. Az általánosabb: „olyan körülmény, ok, amellyel menteni, igazolni lehet valakit, valamit”. Régesebb érteleme: megmenekülés.<sup>37</sup> Szeckfű, akinek stílusa egyszerre volt archaizáló és modern, aki hol klasszikus, hol újszerű kifejezésekkel tette érzékletessé mondanóját,<sup>38</sup> talán a „mentség” mindkét jelentésére gondolhatott, amikor felváltva használta a szó két jelentését: könyve tartalomjegyzékében és fejezet-címében „menekvés”, magában a szövegben „mentség” olvasható. Eszerint Magyarországot a jövőnek a forradalom menti meg, amely egyúttal mintegy igazolja – jóváteszi, kijavítja – a korábbi hibás, pusztulás felé vivő politikát és közmagatartást.

A forradalom – „az egyetlen kivezető út” – ugyanakkor sokaknak kint és keservet hoz majd, vélte Szeckfű. 1947-ben nem volt nehéz a forradalom anomáliáit két évvel korábbra visszavetíteni: „A reform embereinek nehéz napjuk van, amikor végre felismerik, hogy nyugodt, békés fejlődés helyett az egyetlen kivezető út a forradalom. Természetes, hogy a polgári gondolkodás visszariad a forradalomnak értékeket pusztító viharától, melyről senki, még saját irányítói sem tudják előre megmondani, hol áll meg – mint az eldobott kő –, de amelyről bizonyosra vehető, hogy a polgár biztonsága, nyugodt élete, magántulajdona előtt nem fog megállni. De a polgáron kívül a humanistának is tartania kell a forradalomtól és minden erővel törekednie annak kikerülésére, hiszen az anyagi pusztításon kívül vér- és emberáldozatokkal is jár, melyek feleslegesen és értelmetlenül hullanak, mert forradalom nélkül biztosított fejlődés esetén ugyanazok az emberek, kiket a forradalom szándékosan vagy gyakran véletlenül megsemmisít, a békés átalakulás idején valószínűleg felhasználhatók lennének. Amikor tehát a polgári reform embere elveszti a békés kibontakozás utolsó reményét is, felismerve, hogy az ő szelíd, emberies expediensei képtelenek a dolgokat rendezni, hogy a dolgok annyira kaotikussá váltak, hogy immár csak teljesen új, forradalmi rendezés jöhet, az a nap, melyen ezek a tények el nem utasíthatók többé, keserű nap, de elkerülhetetlen. Ha van realitásérzékünk [Szeckfű itt vált át a felelősségvállaló többes szám első személyre], és nem akarjuk magunkat nemcsak könnyelmű, de már bűnös módon is begubózni illúzióinkba és vágyálmainkba, akkor vállalnunk kell a keserű napot és annak következményeit.”<sup>39</sup>

A forradalommal együtt jár a jogbizonytalanság, ami – írja Szeckfű – már azt megelőzően is jellemző volt Magyarországra. 1945–46-ban a „forradalmi jogfelfogás” alapján működtek a népbíróságok, s a „személyes szabadság

<sup>36</sup> Uo. 75.

<sup>37</sup> JUHÁSZ József et al. (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. (8., változatlan kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

<sup>38</sup> „[S]tilusával, amelyben archaizáló-konzervatív hajlam keveredik valami higgadt, kimért, de ritkán ízléstelen modernséggel, iskolát csinált.” FEJTŐ Ferenc: A középosztály bírálata. *Népszava*, 1937. január 3.

<sup>39</sup> SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. I. m. 79–80.

dolgában egyelőre nem tért vissza az 1867 óta elvben meglevő liberális gyakorlat. Ebben a munkában olyan embereket is igénybe vett [a forradalom], akik belsejünkben hosszú embertelen szenvedés sérveit [sérrelmeit?] hordozták.”<sup>40</sup> A megelőző rezsimek bűne a gazdaságban lezajló forradalom is: a régóta kívánatos földreform elmaradása miatt elkerülhetlenné vált a számtalan jogsértéssel és gazdasági ésszerűtlenséggel járó földosztás, amely a világi és az egyházi birtokokat egyaránt érintette – vélte Szekfű.

## A demokraták és az erkölcs

A demokrácia demokratákat feltételez, akik kivívják, gyakorolják e legemberibb társadalmi formát. Szekfű a keresztény, „úri” középosztályt egyre inkább alkalmatlannak látta történeti hivatása betöltésére, de az új, népi értelmiség megteremthetőségében sem bízott, ami növelte borúlátását. Így látta a helyzetet 1940 tavaszán: „...a fentlévő antidemokraták szálakat szöttek a lentlévő antidemokratákhoz, hogy ezek demokratikus, népi tömegeit a maguk céljaira megszerezhessék.”<sup>41</sup>

Kora egyik legnagyobb veszedelmének a demagógiával befolyásolható politikai tömegmozgalmakat látta, amelyek akadályozzák az amúgy is beteg társadalom gyógyulását. A mozgalomba tömörülő tömeget a rációra építő entellektüelek nem befolyásolhatják, ami megnehezíti az új, népi elit kiválasztódását is. A politikusok frázispuffogatása és a tömegek frázisigénye szervesen kiegészíti egymást. Az érzelmekre építő, leegyszerűsítő politikai megnyilvánulások nélkül nincs tömegmozgalom, az érzelmi politizálás pedig a nehezen élő tömegek mákonya. E régi igazság felé korának immár évtizedes tapasztalatai fordították figyelmét: „A Ráció ma éppúgy elavult, mint az első világháború fegyverei” – jegyezte meg rezignáltan. Az a korszerű, aki lemond a rációról és relativizálja az igazságot: „Aki a hordón áll, még ha akarná sem használhatná a logikát; neki éppen az a feladata, hogy hallgatóiban megelőzze, megölje a logikus ellenvetéseket [...] A mai igazság adva van, adottság, aszerint és oly formában létezik, hogy ki fejezi ki, és hogyan. Megszűnik igazságvolta, ha például olyan mondja ki, akitől nem várunk vagy nem várhatunk igazságot. Tegnap még igaz volt; ma már, mert nem én mondom, hanem te, – vagy pedig mert nem te mondd, hanem én – ezért nem igaz többé; ezért nem is volt soha igaz; ezért az sem igaz, ami tegnap igaz volt” – kesereg és gúnyolódik Szekfű.<sup>42</sup>

1941 nyarán Szekfű önkritikusan bevallotta, hogy tévedett, amikor a társadalom megújulását a középosztályba bekerülő alsóbb néposztályok fiaitól várta, s jelentőséget tulajdonított az ezt elősegíteni kívánó állami intézke-

<sup>40</sup> Uo. 91.

<sup>41</sup> SZEKFŰ Gyula: Tévedés. Idézi JUHÁSZ Gyula: i. m. 61.

<sup>42</sup> SZEKFŰ Gyula: Realizmus? *Magyar Nemzet*, 1940. november 24. (Kiemelések az eredetiben.)

déssorozatnak. Kovács Imre és Szabó István elemzése a parasztság, illetve a munkásság helyzetéről, valamint a középosztály nem múló bornírtsága, önsorsrontó vaksága győzték meg erről.<sup>43</sup>

A második világháború után is a demokráciák hiányában látta a demokrácia megvalósításának legfőbb akadályát. A régi elitet egy gyakorlatlan és zömmel hagyományok nélküli új elit váltotta fel, ami óhatatlanul feszültséghez, szakmai alkalmatlansághoz és kezdetleges, kiforratlan politikai döntésekhez fog vezetni. Világosan látta azt is, hogy a „nép” morális és politikai érettség hiányában „képtelen önmaga megállapítani saját szabadságának és belső egyenlőségének feltételeit”, s így „nem is juthat el önmaga kormányzásához: mindig újabb zsarnokokat fog a saját nyakára ültetni”.<sup>44</sup>

A politikai-hatalmi rendszerváltás és a gazdaság átstrukturálódása a mentalitás változásában 1945-ben nem érződött: az új irányítók más céggel, más ideológiával követték el a régi hibákat. Politikusi-irányítói gyakorlatlanságból, úrhatnamságból, revánsvágyból, utánzási kényszerből egymást követték a jogtalanságok, politikai és gazdasági erkölcstelenségek, amelyeket csak súlyosbított a homo novusok tapasztalatlansága és a régieknek az új vezetők iránti túlzott és álságos lojalitása, egzisztenciális félelemből eredő megfelelési igyekezete.

„Vezetők és vezetettek gyakran ugyanazon ítéletképeség-hiányban szenvednek, és a nagyobb kisiklásoktól tán azt tart vissza bennünket, hogy elégtünk a veszített háború és szenvedései következtében annyira szűk és mély mederben folyik, hogy abból kilépni és valami rendkívüli logikátlanságot, irreális kalandot rögtönözni tisztára lehetetlen. Nem csodálhatjuk azonban, hogy ilyen lelki berendezéssel új demokratikus állami és társadalmi rendet egyelőre alig lehet felépíteni” – írta Szeffő elkeseredetten 1945 nyarán.<sup>45</sup>

A demokrácia Szeffő szerint elválaszthatatlan az erkölcstől, a hibák beismerésétől, az önvizsgálattól. „A demokrácia a kormányformák közt legnehezebben megvalósítható, mert ép és egészséges társadalmat s ennek zökkenés- és súrlódás nélküli funkcionálását kívánja. Bizonyos morális és politikai érettség kell hozzá.”<sup>46</sup>

A *Forradalom után*ban ez az egyik központi téma. Szeffő a forradalom egyik legnagyobb veszedelmének a kétfajta mentalitás – a törvények tiszteletéhez kötődő és a szokásjoghhoz, az aktuális helyzethez igazodó – együttlétezését tartotta: „...ma még forradalom *közben* vagyunk, a forradalom nem hozott, nem is hozhatott létre átfogó új törvényeket, viszont emberei sok dologban másként gondolkodnak, mint a fennálló és érvényes törvények hívei. A konfliktus súlyos, mert mindkét félen az erkölcsi érzék játszik közre. Legvilágosabban a kapitalizmus kérdésénél, de más, lényegesebb lelki dolgokban is. [...] két

<sup>43</sup> SZEFFŐ Gyula: Jobb élet felé. *Magyar Nemzet*, 1941. június 8.

<sup>44</sup> SZEFFŐ Gyula: A „klasszikus demokrácia”. I. m. 222.

<sup>45</sup> SZEFFŐ Gyula: Értelemhiány. *Világ*, 1945. június 3.

<sup>46</sup> SZEFFŐ Gyula: A „klasszikus demokrácia”. I. m. 222.

erkölcsi felfogás ütközik össze, ami szerény nézetem szerint súlyosabb dolog, mint két vonat összeütközése, és az állam által mindenképp kerülendő.”<sup>47</sup>

Nincs veszedelmesebb, vélte Szekfű, amikor az emberek igazuk bizonyítására egymást kizáró érveket hozhatnak fel, s a döntés a politikailag rafináltabb, hatalmi eszközökben erősebb győzelmet valószínűsíti. (Szekfű példái: a karhatalom a bírói végzés alapján folytatott törvényes kilakoltatási eljárást nem hajtja végre, ami szociális vagy politikai propagandaszempontból magyarázható, ugyanakkor gyengíti a hitet az államban; a bíróság által felmentett egykori zsidó- vagy kommunistaüldözött a rendőrség a saját hatáskörében internáltat; a helyi közigazgatás vezetője azzal bünteti a lelketlen nagygazdát, hogy kizárja a választói névjegyzékből; a magyarországi svábokat a Nemzeti Parasztpárt azért akarja a törvények áthágásával kitelepíteni, hogy földjüket, házukat a Szlovákiából elűzött magyaroknak juttathassa.) A jelenséget így teszi szemléletessé: „...a törvény kezd szűk lenni az új helyzetben, itt is, ott is kilyukadt a könyöke vagy térde, s azon új szükségletek bújnak elő, amelyek egyelőre vagy az államhatalomnak a törvény részéről gyakran vitatható közbelépésével, vagy pedig törvénytelen és törvénytelen kívüli összecsoportosulásokkal elégíthetők ki. [...] A törvénytisztelő [...] kétségbeesve szemléli ezt a zűrzavart, melynek diszharmóniája megakadályozza őt haladásunk, jelenünk és jövőnk helyes értékelésében.”<sup>48</sup>

Szekfű tisztában volt azzal, hogy a múlt és a jelen hibái és traumái miatt rendkívül nehéz jó törvényeket hozni és azokat betartatni. A bírói ítélet kritikája demokráciában nem tilos, az erkölcsi megítélés kettőssége azonban, ami a forradalmi idők velejárója, megingatja a demokráciába vetett bizalmat.

Erkölcsi szempontból közelítette meg a forradalmi változásokkal járó hivatali visszaéléseket, a korrupciós jelenségeket, a feketegazdaságot, a törvénytelen úton szerzett anyagi javak növekedését, a profitot hozó befektetés vagy kulturális mecenatúra helyett a vagyoni javak önző célú, individualista felhasználását, a hiányzó adómorált. 1947 nyarán abban reménykedett, hogy a kommunista párt választási ígéreteinek megfelelően el fogja érni a közszereplők vagyonzvizsgálatát. (Tudósi szkepszise és közemberi optimizmusa mondatra itt is vele: „Ha ez csakugyan megtörténik, és nem az történik, hogy a vizsgálat épp a közismert masszív vagyonszerzők előtt fog megakadni, ezzel a forradalom a tisztesség útján nagy lépést fog előre tenni, és az új demokrácia jó névre tesz szert a jók előtt.”)<sup>49</sup>

A szellemi korrupciót, a politikát elvtelenül kiszolgáló sajtót – a koalíció pártlapjait! – is az erkölcsi rákfenék közé sorolta. A Szovjetuniót éppen az értékelte fel előtte, mert ott a fentebb felsorolt, erkölcsileg erősen kifogásolható jelenségekkel nem találkozott.

<sup>47</sup> SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. I. m. 189–190.

<sup>48</sup> Uo. 191. A probléma politikatörténeti jellegű feldolgozására lásd PALASIK Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

<sup>49</sup> SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. I. m. 194.

Vajon árulók-e azok, akik folytathatatlannak vélik „Kölcsey, Széchenyi, Deák, Eötvös, Kossuth örökségét”, akik nem hiszik, hogy „a nyugati demokrácia szellemisége és intézményei”, amelyeket „egy évszázadon át nem sikerült a magyarságnak megvalósítani”, átültethetők lennének „az elpusztult magyar életbe”, amely „anyagi és szellemi, belső és külvonatkozásokban is egyformán leromlott” állapotban van? – tette fel a kérdést Szekfű.<sup>50</sup> Válasza nemleges volt, ami úgy is értelmezhető, hogy Szekfű ismételten nem tett mást, mint történelmi érvekkel alátámasztotta, mintegy utólag is igazolta azt, ami létrejött, s ezzel megtagadta, amit a *Valahol utat veszettünk*ben még kövendő példaként mutatott fel.

Pedig nem ő változott, hanem az ország helyzete, lehetőségei lettek mások. A rossz lépések évek, évtizedek óta ismétlődő sorozata, a megújulni, újat kezdeni nem tudás, az önérdek fel nem ismerése vezetett a második világháborút követően az elkerülhetetlen fordulathoz. 1945 következmény volt, az azt megelőző évek, évtizedek változatlanágának és romlásának szükségszerű folyamánya. A létrejövő új viszonyokat is a honi vesztesek és a nyertsek alakították, a felelősség ezen a téren a miénk is: nem hárítható át minden a győztes megszállókra – vélte.

Szekfűnél az irányítók és az irányítottak azonos megítélés alá estek olyan esetekben, amikor a felelősség szerinte az ország lakóinak többségét terhelte. Ilyenek az országgyarapodás módjának elfogadása, a fasizmussal szembeni ellenállás hiánya, az általános erkölcsi romlás, ami különösen a zsidósággal kapcsolatban vált szembetűnővé.

A vezetőkhöz különösen szigorú. „A magyar társadalom eddigi uralkodó osztályai háborús politikájukkal, Hitler-imádatukkal, embertelen antiszemitizmusukkal eljátszották történelmi szerepüket.”<sup>51</sup> Az általános erkölcsi romlás a társadalom minden rétegére kiterjedt. „A kisembereket Szálasi hódította meg, s mikor kezébe került az államhatalom, egyesítette őket a középosztály azon részével, melyet még október 15. sem tudott felébreszteni. Így történt, hogy felsőházi tagoktól kis inasokig, a magyar társadalom egész spektruma elbarnult.”<sup>52</sup> Az állam bomlása, a társadalom erkölcsi hanyatlása nem volt előzmények nélküli: az emberek „tíz év óta hozzászoktak ahhoz, hogy saját jólétük vagy jobblétük biztosítása végett minden hatalmat kövessenek, meghunyászkodva és farkcsóválva, jobbérzéseiket elnyomva és elfelejtve”.<sup>53</sup> Amikor a front a Tiszántúlra ért, „a vidék hitlerizált értelmisége rendetlen futásban menekült Budapest felé”.<sup>54</sup>

Szekfű elemében volt, amikor a bűnöket sorolta. Az érzelmi hatást stílus-elemekkel fokozta, szövege már-már prófétai átkozódássá sűrűsödött, ami-

<sup>50</sup> Uo. 7.

<sup>51</sup> Uo. 92.

<sup>52</sup> Uo. 54.

<sup>53</sup> Uo. 55.

<sup>54</sup> Uo. 81. Vö. MÁRKUS István: Urak futása. *Valóság*, 1945. augusztus. In: uő: *Az ismeretlen főszereplő*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991. 87–96.



kor kedvenc témáiról – a nemzetiségi kérdésről, az állam szerepvállalásáról – fejtette ki lesújtó véleményét.

„Az Úristen próba elé állított minket, amikor a nemzetiségi területek egy részét visszakaptuk. [...] A próbán szégyenletesen elbuktunk, az ellenkezőjét cselekedve annak, amit kellett és illett volna. Mentség gyanánt, magunk előtt, felhozhatnók, hogy nem az egész magyarság követte el mindezt [...] Ez mind igaz. De a tényen nem változtat [...] Erkölcsi alapunkat veszítettük azáltal, hogy amikor lehetővé vált, magunk sem bántunk jobban a nemzetiségi kisebbségekkel. Kiderült, hogy csak beszélünk és ígérgettünk, de amikor cselekvésre került sor, mi sem voltunk jobbak a Deákné vásznánál.”<sup>55</sup>

## A zsidóság ellen elkövetett bűnök

A magyar zsidósággal szemben elkövetett bűnökért Szekfű a vezetőket és a vezetettek tömegeit egyaránt súlyosan elmarasztalta. A zsidóellenességet törvényesítő vezetők felelőssége szerinte azért nagyobb, mert a zsidó származású magyar állampolgárok jogfosztásával, kisémmizésével rossz példát mutattak az állam többi polgárának.

„A vezetőréteg erkölcsiségét, mely [...] először a hadseregben, s vele együtt az állami közigazgatás bizonyos ágaiban rendült meg, végképp megmérgezte a zsidókérdés kezelése. A nemzetiszínű etikett, mellyel ellátták, úgy szólt, hogy a gazdasági élet pozícióit vissza kell adni a magyaroknak. A valóságban persze nem a magyarságról volt szó, hanem arról, hogy a vezetőréteg, mely már belekóstolt a munkanélküli, kitartott életbe, most már intézményesen, a törvénytől védve jusson hozzá, lehetőleg minden tagjában ahhoz a le sem mérhető értékű csődtömeghez, mely a magyar zsidóság bukása, eltávolítása és kiirtása után az országban maradt. Az emberi természet csak lassan szokott hozzá ehhez a szörnyű folyamathoz, s különösen eleinte, a zsidó vagyonok álszenteskedő, szemérmetlen átvétele eseteiben a középosztályban magában is tartózkodás, sőt morális ellenállás is érezhető volt. [...] De felülről mutatott példák hatottak, a vezetőréteget gyorsan ugyanolyan láz fogta el, mint a kaliforniai aranyásókat: vad szomjjal vetették rá magukat a zsidó vállalatokra, házakra, földekre, kezdettől fogva, a zsidó deposszedési törvényt megelőzőleg kihasználva a fenyegető veszélyt, amikor »keresztények« tömegei keresték-kutatták az »eladó« zsidó tulajdont, hogy azt »megvegyék« a birtokos »szabad« elhatározásából, mielőtt kártalanítás nélkül kellett volna elvesztenie. Hasonlóképpen ebből az időből származik a

<sup>55</sup> SZEKFI Gyula: *Forradalom után*. I. m. 69. Ezt a régi magyar fogyatékoságot így fogalmazta meg 1872-ben egy másik konzervatív, báró Sennyei Pál: „A haladási eszméket a nemzet mindig lelkesen felkarolta, de a végrehajtás körül majdnem ázsiai állapotokkal találkozunk.” Idézi KÖSZEG Ferenc: *Egy letűnt nemzedék elfeledett krónikása* (Halász Imre). *Holmi*, 2008. január. 116.

zsidókézből lévő vállalatok átvétele, – ily esetekben a keresztény átvevő rendszeren csak fizetett, munka nélkül kitarított cégér volt, hogy a vállalatot el ne vegyék, de persze szégyen nélkül használta ki a tulajdonos szorult helyzetét, és zsarolt ki minél többet magának. Visszataszító látvány volt ez, tánc az aranyborjú körül, apró számígtatások, miközben – jellemző módon – a »vevők« egy része már érezte belsejében, hogy a jó idők el fognak múlni, s olyanok is fognak jönni, amikor hasznos lehet felmutatni az adásvételi szerződést, melyet az eladó »szabad« kézből írt alá.

Bármennyire jelentéktelennek tűnik is a zsidó tulajdonok ilyen megszerzése büntetőjogi és erkölcsi szempontból ahhoz képest, ami a deportálás és a Szálasi-féle tömeggyilkolás korában történt, a közerkölcsiséget tekintve ennek is nagy jelentősége van. A zsidóságnak ily, papírosoktól megengedett kifosztása folytonosan fokozott mértékben és szélesebb körben hajtva végre, végül is teljesen kivetkőztette nemcsak a vezetőréteget, de egyéb osztályokat is, a jog s tulajdon megbecsüléséből. A falvakban a parasztok között széltében-hosszában lehetett hallani a zsidóvagyon elkobzásának népies tanulságait: amit az urak megtehetnek a zsidóbirtokkal, azt a paraszttság is előbb-utóbb meg fogja tehetni az úri nagybirtokkal. És hogy a háború folyamán és utána annyi helyen rabolták ki a házakat, boltokat és lakásokat a »szomszédok«, többnyire azzal a megokolással, hogy »megmentik« az illető értéktárgyakat és bútorokat, ennek is előképe volt a zsidóvagyon törvényesített kifosztása.

A szomszéd és felebarát magántulajdonát nem becsülték többé, ennek fejében a saját magántulajdon gyarapítására lassanként minden eszköz megengedett lett. A sarokba szorított zsidóval kötött »szabad szerződéstől« egyesek út vezetett az emberi aljasság mélységein keresztül ahhoz a tiszthez, aki az újvidéki Duna jegén a lékbedobás előtt elvette az asszonyok prémkabátját és ékszereit, s ahhoz a Szálasi-féle pártszolgálatoshoz, aki mindenükből kivetkőztetve, meztelenül dobta a megkínzott embereket a Lánchíd, Széchenyi alkotása mellett a jeges Dunába, s a felmerülő fejekre célba lőtt.

Mindennek megvolt a kezdete, és semmi sem maradt egyetlen tény, következés nélkül. Vezetők és tömeg erkölcsiségének megfertőzése, emberségének kiirtása ment végbe itt, szemünk előtt, és aki megszólalt, elhallgattatták azzal, hogy mindez a zsidók kitalálása. Nekem egyszer azt mondták: *Miért hiszed el ezeket? Túláságosan sokat érintkezel zsidókkal!*<sup>56</sup>

Hatásuk miatt Szekfű különösen veszélyesnek tartotta a befolyásolható értelmiségiek zsidóellenességét. A kis fasiszta meg volt fosztva a tájékozódás lehetőségétől, az értelmiségi azonban lehetősége ellenére maradt korlátozott. Számosan közülük meg voltak győződve arról, hogy „minden lap vagy könyv, mely nem Hitler dicsőségét zengi, a zsidóság hazug műve, előre kiszámítva Cion bölcseinek titkos gyűlésein. Ezredesek és miniszteri tanácsosok hitték ájtatosan az ilyeneket, tanították ezekre fiaikat, aminthogy ez a

<sup>56</sup> SZEKFI Gyula: *Forradalom után*. I. m. 57–60.

szellemi és morális rothadás a gócpontból, a hadseregből csakhamar tova-terjedt a köznevelés terére is.”<sup>57</sup> S itt tért ki Szekfű a leventeoktatók német-imádatának és antiszemitizmusának romboló hatására: „A nemzeti érzés felkeltése címén a japán–magyar rokonságot tanították, s a magyar őstörténetből, mint hamis tant, kitörölték a finn rokonságot. [...] a falvakban és a városi iparos, munkásgyerekek közt oktatásuk nagyban felelős az utóbb megmutatkozott brutalitásokért és embertelenségekért. Sok levente-párt-szolgálatos és keretlegény Szálasi korában csak azt gyakorolta, aminek jogos voltára oktatója néhány évvel előbb megtanította.”<sup>58</sup>

A magyar állam erkölcsiségének mélypontjára a zsidók deportálásával jutott: „Az a mentség, melyet az utóbb vád alá helyezett volt kormányférfiak emlegettek, hogy tudnillik munkára adták ki a magyar zsidóságot, és nem tudták, minő borzasztó sors vár rájuk, természetesen alaptalan, mert Auschwitz és a többi tábor előszelét már mindenki megérezte, aki látta, minő durvasággal gyűjtötték össze a mi államunk közegei ezeket a polgárokat a vidéki városokban, és szállították legembertelenebb módon a határállomásokra.”<sup>59</sup>

A katolikus Szekfű Gyula<sup>60</sup> képes volt hittársai bírálatára: elítélte keresztényietlen magatartásukat, kiürült katolicizmusukat, ami különösen az üldözött zsidósággal szembeni magatartásukban vált szembevetővé: „Tiszta keresztény élettel, gyakori áldozás mellett megfért politikai síkon olyan elvadás, mely az ellenfélnek egyelőre minden gonoszt kívánt, s utóbb hidegen, sőt lelkesen tudta végignézni ezen gonoszságok végrehajtását ártatlan felebarátain.”<sup>61</sup>

Szekfű a háború után megjelenő antiszemitizmusról, „melyről azt hittük, hogy soha többé nem találkozunk vele”,<sup>62</sup> a *Forradalom után*ban pontos társadalmi és lélektani leírást adott, amivel egyedül állt kortársai között. Az anyagi különbségek keltette irigységet, az erkölcsi megtisztulás, a bűnbánat elmaradását, a politikusi számításból eredő gyávaságot (a népszerűség elvesztésétől való félelmet) emelte ki. „Talán félmillió magyarországi zsidó pusztult el, akiknek haláláért bizonyára mindnyájan felelősek vagyunk, mert nem viselkedtünk úgy velük szemben, mint a dánok, hollandusok vagy a franciák vallásos, katolikus tömegei. Mintegy másfélszázezer tért vissza, akiknek [...] nem adtunk elégtételt. [...] akik Isten csodájából élve jöttek haza, lakásukat, üzletüket sem kapták mindig vissza, mert a lakásrendeletek tömege védte a közben beköltözött nyilasféleket. A visszatértek egy része

<sup>57</sup> Uo. 61.

<sup>58</sup> Uo. 62.

<sup>59</sup> Uo. 72.

<sup>60</sup> A szintén katolikus Szerb Antal így írt róla: „Mai irodalmunk legösszetettebb alkotó-egynisége. A székszis és ironia nem akadályozza meg, hogy hívó lélek ne legyen, a magyar történelemben rejlő vallásos értékekre senki sem mutatott rá oly szuggesztív módon, mint ő.” Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Révai, Budapest, 1935. 509.

<sup>61</sup> Szekfű Gyula: *Forradalom után*. I. m. 98–100. A kivételekről sem felejtkezett el, de ezek az összképen nem változtattak.

<sup>62</sup> Uo. 187.

ma is nyomorban él, és iparkodik az őshaza, Palesztina felé, a korábban egységesen magyar nemzetiségű zsidóság tekintélyes része cionista lett azóta. De sokan megmaradtak magyarnak, újra bekapcsolódtak az életbe...<sup>63</sup>

Az antiszemitizmus feléledésében a zsidók reakciójának is szerepet tulajdonított, s ezt együttérzéssel és tapintattal tette: „... az embertelen üldözésből megmenekültek idegrendszere még a biztos életben sem a régi már. Ami gyakran megnyilatkozik szemmértékük eltolódásában vagy nyilatkozataikban. Magam egyszer egy ilyen tapintatlan nyilatkozatot olvasva érdeklődtem a nyilatkozó személye iránt, és megtudtam, hogy az illető népes családjából egyedül tért vissza, és nem kevesebb, mint huszonegy halottat kell gyászolnia, akiknek halálát végtére is a magyar állam segítette elő és okozta. De egymás ellen fordult embereket általában nem fegyverez le az ilyen megoldás, s nekünk nem marad egyéb hátra, mint az új viszonyok elleni erők közt az antiszemitizmust is felsorolni.”<sup>64</sup>

Szekfű a legnagyobb koalíciós párt vezetőjével, a kisgazdapárti Nagy Ferencel folytatott 1945 végi beszélgetés kudarca után – arra próbálta rávenni őt, hogy a kormány manifesztumban kövesse meg a zsidókat – már csak az egyházakban reménykedett. De bennük is csalódnia kellett.

A *Forradalom után*ban nem esik szó az 1946-os kunmadarasi és a miskolci antiszemita atrocitásokról. Az okot csak feltételezhetjük: Szekfű nem tekintette feladatának az olyan események értékelését, amelyeknek részleteit nem ismerte igazán.<sup>65</sup> Az sem kizárt, hogy voltak értesülései, de az akkori politikai szituációban jobbnak vélte hallgatni róluk, ami értékelhető politikai jőzanságnak, de politikai elfogultságnak, meghunyászkodó értelmiségi magatartásnak is.<sup>66</sup>

Bibó István 1948-as írásáig – *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* – nem elemezte senki olyan mélyenszántóan és önkritikusan a magyarok felelősségét zsidó származású honfitársaik megalázásában, kifosztásában és meggyilkolásában, mint Szekfű.<sup>67</sup> Az önvizsgálatra mindkettőjüknek volt

<sup>63</sup> Uo. 188.

<sup>64</sup> Uo. 187–188. – 1946 őszén a parlament törvényt hozott a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről. A zsidók 1945 utáni helyzetéről a törvény-előkészítő vitában kevés szó esett, szemben a Horthy-rendszer antiszemitizmusával, a fasiszták felelősségével. Az a látszat keletkezett, mintha az antiszemitizmus megszűnt volna Magyarországon. Az 1946. XXV. törvényekben nincs szó a zsidók megkövetéséről, a barbarizmus több mint félmillió áldozatáról, viszont hangsúlyt kap benne a zsidókat mentő magyarok áldozatkészsége. Lásd erről bővebben STANDEISKY Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. In: uő: *Antiszemitizmusok*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2007. 154–158.

<sup>65</sup> Ennek ellentmondani látszik, hogy az úgynevezett köztársaság-ellenes összeesküvésben elhítte a Nagy Ferenc elleni vádakat.

<sup>66</sup> Bibó 1948-ban más megoldást választott: írt a zsidókat ért tettelegességről. Értékelése ideológiusra sikerült, és ellentmondott a történéseknek: ő jogos antikapitalista népmozgalomnak tartotta az atrocitásokat. Megemlíti, hogy a népiekhez tartozó Darvas József 1945-ös antiszemita cikkére sem Szekfű, sem Bibó nem reagált. Feltehetően mindketten fontosabbnak tartották a jobboldallal szemben a baloldallal egységének védelmét, semmint hogy a koalíciót gyengítsék.

<sup>67</sup> Miskolczy Ambrus szerint a *Forradalom után*ban „sok vonatkozásban mélyreható elemzést találunk. Komor színkezel jelzi [Szekfű], hogy a nyomor és az irigység miként támasztotta fel az antiszemitizmust.” MISKOLCZY Ambrus:

oka. Bibó a harmincas években maga sem volt mentes az antiszemita gondolkodásmódtól,<sup>68</sup> Szekfű pedig amiatt érezhetett lelkifurdalást, hogy a saját felelősségük elől menekülő középosztálybeliek, különösen az antiszemita érzelműek, hivatkozási alapnak tekintették a *Három nemzedéket*, amikor a zsidóságot bűnbaknak tették meg minden bajért, mindenekelőtt Trianonért. Szekfű ebben a hírhedtté vált művében a honi kapitalizmus torz fejlődéséért, a bolsevista forradalomba torkolló hanyatlásért a zsidókat is okolta, első helyen azonban a magyar politikai vezető réteg felelősségét hangsúlyozta.<sup>69</sup> Az elfogult olvasatért Szekfű azért sem menthette fel magát, mert ennek feltételeit maga teremtette meg akkor, amikor egyoldalúan sötét képet festett a '48-as forradalomtól az 1918–19-es forradalmakig terjedő időszakról, s benne a zsidóság szerepvállalásáról.<sup>70</sup> 1947-ben nem érezte szükségét, hogy értékelje a zsidósággal kapcsolatos saját korábbi megállapításait.<sup>71</sup>

## Szekfű Szovjetunió-képe, a Szovjetunió a *Forradalom utánban*

1945–1946-ban még nem volt egyértelmű, hogy merre fordul a világ, s milyenné válik a győztesek közötti viszony. A Szovjetunió újjáépítése során nagy nehézségek vártak vezetőkre és vezetettekre egyaránt. A pusztulást, az emberhiányt tetézte a mezőgazdasági termelés visszaesése és a természeti csapások, mindenekelőtt az 1946-os aszály. Az első békeévben Sztálin még nem döntötte el, hogy – Deutscher megfogalmazásában – „nacionalizálja vagy forradalmasítsa-e” az érdekszférájába került országokat. Egyszerre tette mindkettőt: a jóvátétel fejében gazdaságilag megsarcolta azokat az országokat, amelyek korábban ellenfelei voltak, lakosai egy részét – nem csupán a hadifoglyokat, hanem civil lakosokat is: kit ürügy nélkül, kit származására hivatkozva – elhurcoltatott (kitelepítettett vagy munkatáborba zárt).

---

Csoportkép történésekkel. Az antiszemitizmus ürügyén? *Aetas*, 2004/4. 309. Gyurgyák János másként vélekedik: „Szekfű 1945 után – sajnálatosan – adósunk maradt a zsidókérdés részletes elemzésével. Az 1947-ben megjelent *Forradalom után* című politikai esszéjében alig érinti a témát.” GYURGYÁK JÁNOS: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 309.

<sup>68</sup> BALOG Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. (Eszmetörténeti Könyvtár 2.) Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 191–206.

<sup>69</sup> Erős Vilmos az e felfogást vallók közül Kosáry Domokos és Péter László nevét említi. (Erős Vilmos: i. m. 317.) Idézhetnénk e vonatkozásban Gyurgyák Jánost is. (GYURGYÁK JÁNOS: i. m. 305–310.) Ő figyelte fel arra, hogy az 1917-ben megjelent Szekfű-műben, *A magyar állam életrajzában* elő sem fordul az a szó, hogy zsidó. (Uo. 304.)

<sup>70</sup> Szekfű a fiatal Németh Lászlótól cikket kért a *Nyugatról* lapjába, a *Magyar Szemlébe*. Az Ignotusról szóló írást annak antiszemitizmusa miatt nem közölte. LACKÓ Miklós: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. 353.

<sup>71</sup> A két világháború közötti közírói munkásságáról, változásainak okáról az 1945 tavaszán született írása szól, amelyben alapvetően az őt támadó népieknek róttá fel jobboldali nacionalizmusukat; a zsidósággal kapcsolatos korábbi vélekedéseit nem hozta szóba. SZEKFŰ Gyula: *Új front – régi út*. In: *Új Szellemi Front*. Szikra Kiadó, Budapest, 1945. 39–43.

A Szovjetunió nagyhatalmi helyzete és a hidegháborús légkör eluralkodása azonban 1946-tól arra ösztönözte Sztálint, hogy feladja a korábbi ideát, s a „szocializmus egy országban” koncepció helyett a „szocializmus egy zónában” elképzelést (Deutscher) részesítse előnyben.<sup>72</sup>

A győzelem a fasiszta Németország fölött nem a változtatási szándékot erősítette: a háborús siker a rendszer életképességét igazolta. 1945-ben a Szovjetunióban volt némi esély a demokratikus fordulatra: az antifasiszta szövetség folytatásaként közeledhetett volna a Kelet a Nyugathoz, s a szocialista eszmék háború utáni népszerűsége, a baloldali pártok előretörése Nyugaton is valamiféle konvergencia irányába mutatott.<sup>73</sup>

„Észak kolosszusa [...] határait nemcsak délre és keletre toltta ki és foglalt magának új világrészeket, hanem ezekben népes városokat, virágzó kultúrát is teremtett, ebben az évben [1945-ben] először nyúlt át a hegyláncon, melyről minden értelmes ember tudhatta, hogy számára nem lehet akadály, először nyúlt be döntőleg viszonyainkba, és szétzúzta azt, mi botorul szembezállt vele, új és állandó helyzetet hozott létre a magyar medencében” – írta SzeKFű megkérdőjelezhetően (lásd például: „...virágzó kultúrát is teremtett”), ugyanakkor másokra nemigen jellemző realitásérzékkel 1945 nyarán.<sup>74</sup> A történelmi tapasztalatokból és korának nagypolitikai viszonyaiból kiindulva leszögezte, hogy Magyarország a másfél évszázados oszmán hódoltság után újra egy keleti világbirodalom befolyása alá került.<sup>75</sup> Akkor az ország kiegyensúlyozó szerepet tölthetett be a nagyhatalmak között, a második világháború utáni helyzetünk azonban más: a 16. és a 17. században „csakugyan arról volt szó, hogy melyik »esz meg« és melyik ne egyen meg, – a magyar politikai művészet e kettő közt az egyensúlyt volt kénytelen keresni, s ha ez nem ment, az egyikről átállni a másikhoz és vissza. Ma azonban gyökeresen más a helyzet. Először is nincs nyugati egyensúly [...] Határainkon csak egyetlen Kolosszus van immár, a Szovjet országa. De határainkon túl Nyugat-Európában, sőt azon túl, Amerikában sincs olyan politikai erő, mely hajlamos volna vagy lehetne a második világháború után a Szovjetunió ellenpólusának szerepét játszani.” Magyarország a győztes korábbi ellenségeként lett vesztes fél, és vállalnia kell a legyőzöttség követ-

<sup>72</sup> Isaac DEUTSCHER: *Sztálin. Politikai életrajz*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. 678.; STANDEISKY ÉVA: Régi-új birodalom. Szovjetunió a második világháború után. *Mozgó Világ*, 1999/8. 70.

<sup>73</sup> Lásd erről bővebben Jelena Jurjevna ZUBKOVA: *Obszecsztvo is reformi 1945–1964*. Izdatyelszkij Centr „Rosszija Molodaja”, Moszkva, 1993.

<sup>74</sup> SZEKFŰ Gyula: A moszkvai út. *Új Magyarország*, 1945. augusztus 7. – Lásd Szakolczai György forrásközlését a *Múltunk* e számában. – A szerk.

<sup>75</sup> Kemény Zsigmond a maga második *Forradalom utánjában* – *Még egy szó a forradalom után* –, amely az elsővel együtt SzeKFűnek mintaképpül szolgált, így írt 1851-ben: „Szükségtelen részletesebben kifejteni, miként a konstantinápolyi orosz befolyás, ha határon túl növekedik, s ha állandóságot nyer, akkor nemcsak Ausztria belügyeire foly aggasztólag be, de Közép-Európa sorsát is különválaszthatja Nyugat-Európáétól, s azt oly szakadozottságban tarthatja, oly alárendelt viszonyok közé sülyeszhetheti, melyekben a német elem világtörténelmi hivatása lassanként megszűnni fog.” KEMÉNY Zsigmond: *Forradalom után*. In: uő: *Változatok a történelemre. Korteskedés és el-lenszerei. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 468–469.

kezményeit. „Őrült ellenállásunk folytán egyúttal jóvátétellel tartozó volt ellenség is vagyunk, aki még hálával is tartozik a német végveszélyből való kimentéséért.” Az országnak nincs választási lehetősége: csak az új birodalom vezetőinek nagylelkűségében bízhat. Csak tőlünk függ, hogy az új szomszédság saját hasznunkra és felemelkedésünkre szolgál, vagy pedig pusztulásunkhoz vezet – figyelmeztetett Szekfű.<sup>76</sup>

A *Forradalom után*ban „fölnyenes rálátással” (Czigány Lóránt) így fogalmazott: „Oly kiterjedésű, hatalmú, és hogy úgy mondjam, az államok társaságában annyira egyéni színezetű állam, aminő a Szovjetunió, nolente-volente is hatást gyakorol kis szomszédaira [...] Eurázsia elért bennünket sokszínű népeivel, ismét szomszédságába kerültünk. [...] Mindebből a lehető legkönnyebb levonni a következtetést arra a magatartásra vonatkozólag, melyet ma és holnap követnünk kell. Nem beszélhetünk hintapolitikáról sem a két hatalmas szomszéd között, mert csak egyetlen szomszédunk van, a Szovjetunió [...]; nem álmodozhatunk többé a híd szerepéről sem Nyugat és Kelet között [...], mert csak egyik szerény kis pontja vagyunk annak a varratnak, amely északról délre haladva összeköti egymással ezt a szinte mondhatjuk, két világrészt.”<sup>77</sup>

Moszkvai követként a párizsi béketárgyalásokon 1946 augusztusától részt vevő Szekfű októberben fejtette ki véleményét a nyilvánosság előtt. Trianon megismétlődését az 1945 előtti elhibázott politikai döntésekkel, „a Horthy-korszak tévedéseivel és mulasztásaival” magyarázta, amelyek eleve illuzórikussá tették, hogy Magyarország – Hitler utolsó szövetségese, Jugoszlávia szöszegő megtámadója – a győztesektől méltányosságra, jövőbe tekintő nagyvonalúságra számíthat. Az azonban, amit a Szovjetunió lojalitásáról, sőt, gazdasági vonatkozású kérdésekben támogatási szándékáról írt, a béketárgyalások monográfiája szerint nem felelt meg a valóságnak.<sup>78</sup>

Szekfű úgy vélte: a Szovjetuniónak köszönhető, hogy nem lett polgárháború, s a hatalmi vákuum következtében nem pusztultak tovább a háború után megmaradt értékek.<sup>79</sup> Abból indult ki, hogy a Szovjetunió megtehetné volna, hogy proletárdiktatúrát vezet be: a saját képére formálja a legyőzött országot. Szerinte ez azért maradt el, mert a Szovjetunió még nem ítélte méltónak Magyarországot arra, hogy az általa magasabb rendűnek tartott saját uralmi formáját ráerőltesse, s leintette azokat a túlbuzgó kommunisztákat, akik újabb tanácsköztársaságról álmodoztak.

Az 1945 végétől magyar követként Moszkvában élő Szekfű egy évszázadokkal korábbi helyzetet idézett fel: úgy írt, mintha Sztambulban képviselte volna hazáját. A hódító bírálatát nem engedhette meg magának, dicsérésével pedig talán jóindulatát kívánta megnyerni, s nem kizárt, hogy hitt is

<sup>76</sup> SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. I. m. 115–158.

<sup>77</sup> Uo. 121–122.

<sup>78</sup> ROMSICS Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 227.

<sup>79</sup> SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. I. m. 84.

– hinni akart – a nyugati típusú kapitalista rendszernél humánusabbnak gondolt „szocialista” Szovjetunióban. Álságosság volt ez? Megalkuvás? Aki őszintétlenségbe kényszerítő helyzetbe kerül, tudomásul veszi, aminek létezéséről nincs módja eltekinteni. Ez történhetett Szeffű Gyulával is.<sup>80</sup>

Nem tudható, hogy Szeffű történészként sejtette-e, hogy a demokrácia „engedélyezése” Magyarországon átmeneti, addig tart, amíg az antifasiszta országok szövetsége fel nem bomlik: ekkoriban ezt senki nem látta előre, „visszafelé”, a múltban pedig nem fordult elő hasonló. Azt azonban láttatta, hogy a Szovjetunió a visszaállított polgári demokráciát azért alakította át *keleti demokráciává* a nyugati határainál fekvő kis országokban, hogy onnan újabb agresszió a jövőben ne érhesse.

A magyar külügyminiszteriumnak írt egykorú követi jelentései egybecsenenek a *Forradalom után*ban írtakkal. Az illúziókat dőlgető magyar külpolitikai irányvonalat jelentéseiben publikus művéenél<sup>81</sup> szigorúbban ostorozta,<sup>82</sup> ugyanakkor 1947-ben még maga is táplált ilyeneket, amikor lehetségesnek tartotta, hogy a Finnországgal szembeni engedékenyebb szovjet politika Magyarországon is érvényesülhet abban az esetben, ha az ország vezetői Nagy Ferencéknél okosabban politizálnak.<sup>83</sup>

„A Szovjetunió békerendszerétől védve és abba beleilleszkedve érhetjük el benn és künn annyi időn át nélkülözött egyensúlyunkat és azt a harmóniát, mely egyszer létre fog jönni ember és ember, nép és nép, kis és nagy országok között” – írta Szeffű.<sup>84</sup>

A csaknem fél évszázadig tartó szovjet uralom után érzelmileg nehezen fogadhatók el ezek a Szovjetuniót méltányoló szavak. A Horthy-korszakban élők többsége 1945-ben szovjetellenes volt: ők az 1919-es proletárdiktatúráért – Trianonért – tették felelőssé a bolsevikokat és követőiket. A má-

<sup>80</sup> „Akárcsak Kemény röpirata [*Forradalom után*, 1850], Szeffű műve esetében is nehezen eldönthető, hogy a szerző komolyan gondolta-e a könyvében leírt állításokat vagy csak a hatalmon lévők – ez esetben a kommunista párt és a szovjet politika – megnyugtatója és a velük való kommunikáció elősegítése, ezáltal az egyezkedés vagy a befolyásolás esélyének megteremtése végett írta-e mindezeket. A munkásosztályról, mint a társadalmi átalakulás előrevívőjéről vagy a szovjetemberről mint új embertípusról írott sorok Szeffű művében azonban látványosan megmutatják, hogyan terjedt el a kommunista párt által is használt politikai idióma nem kommunisták szövegeiben is a vizsgált periódusban.” TAKÁCS József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008. 137.

<sup>81</sup> Lásd például a *Forradalom után* vonatkozó részét. 176–177.

<sup>82</sup> „A fegyverszüneti egyezmény, a megszállás, hadifoglyaink sorsa, végül a békeszerződés magában véve is valószínűlteti a független külpolitikát számunkra, és kell, hogy a szovjet irányát és nézetét első sorban vegyük tekintetbe. Aki az ellenkezőt hiszi (az országban sokan), azok nem látják helyzetünket.” Szeffű 1947. február 23-i jelentéséből. LÁZÁR György (szerk.): *Szeffű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései (1946–1948)*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1998. 147.

<sup>83</sup> Szeffű hiába volt követ, nem kommunistaként el volt zárva a fontosabb információktól (ezt finoman többször is felpanaszolta), így csak honfitársai ügyetlen taktikázását volt módja megfigyelni, a szovjet vezetés kétkulacos politikálásába (Sztálinék hitegették Rákosiékat, hogy esetleges területeket visszakaphat Magyarország Romániától, miközben a románokat biztosították ennek ellenkezőjéről) nem láthatott bele. Jóhiszeműsége nem írható a rovására.

<sup>84</sup> SZEFFŰ Gyula: *Forradalom után*. I. m. 204.



sodik világháború után azok, akiknek nem felszabadulást jelentett 1945, s a megalázó vereségérzet is gátolta a történetek tárgyilagos megítélését, nem tudtak elvonatkoztatni az ország szovjet megszállásának tapasztalataitól. Szekfű képes volt erre, s szavai hatásával is tisztában volt: „...előre látom azon szélsőséges reakciót, melyet Szovjet-országgal viszonyainak [...] leírása kelthet azon honfitársaimnál, akikről sajnos, eleve nem tudom feltételezni, hogy megértik, miért kellett erről a dologról is őszintén és nyíltan, hátsó gondolatok nélkül megmondanom véleményemet. Annak kifürkészhetetlen akarata, aki sorsunkat intézi, szomszédunkká tette ezt a különleges berendezkedésű óriási birodalmat, s ilyen vagy olyan életünk most attól fog függeni, milyen viszonyt tudunk kialakítani övele. Ehhez pedig [az] első feltétel, hogy megismerjük szomszédunkat, aki mellé sodort bennünket a világtörténet szele.”<sup>85</sup>

1944–45 fordulójának történéseit a szövegösszefüggéshez igazodva hol felszabadulásnak, hol megszállásnak nevezte. Az eseménysorozat definíciója helyett annak tartalmát vélte fontosnak. Hangsúlyozta, amiről a megszállás kárvallottjai hajlamosak voltak nem tudomást venni: a győztesek megtehették volna, hogy a polgári intézményrendszer helyreállítása helyett lovat adnak a proletárdiktatúra hívei alá, és a békés hatalomváltás, pontosabban a hatalmi vákuum felülről irányított, szabályozott betöltése helyett anarchiát, spontán hatalomcserét is támogathattak volna, aminek véres polgárháború lett volna a következménye. De a megszállók/felszabadítók a forradalom gerjesztése helyett tárgyalásos úton oldották meg a második világháborút követő rendszerváltozást (önös érdekből is, persze: így jobban el tudták látni élelemmel, felszereléssel a harcoló, átvonuló csapataikat). A kommunistáknak kedvezve irányították az átalakulást, ami sokak nemzeti önértéket sértette. A sérelem elfedte az okot: Magyarország dicstelen szerepét Hitler oldalán a vesztes háborúban. Szekfű szembesítette honfitársait mulasztásaikkal, bűneikkel, ami megnehezítette a – nem ritkán érthető – önsajnálattal látványos kiélését.

A realista Szekfű nem csupán a hiú ábrándoktól féltette honfitársait, hanem – a kényszerhelyzet körülményei között is – az ország számára a lehető legelőnyösebb pozíciókat akarta elérni. S erre nem volt más lehetőség, mint józanul alkalmazkodni az új szituációhoz: a megmaradásra berendezkedni, ahogy korábban, más összefüggésben a népiek is vallották. A népiek azonban ekkor a szocializmus nemzeti válfaját hirdető kommunistákat szövetségesüknek, a polgári értékrendet alkalmazkodás révén is megőrizni kívánó Szekfűt ellenségüknek tekintették.<sup>86</sup> A kommunisták viszont felismerték a szekfűi józanság számukra kedvező hatását: a tekintélyes tudós óhatatlanul hozzájárulhat a velük és a Szovjetunióval szembeni előítéletek

<sup>85</sup> Uo. 157.

<sup>86</sup> Az 1945-ös Új Szellemi Front kapcsán Szekfű és a népiek között kirobbant polémiáról lásd STANDEISKY ÉVA: *Csábítánc és kiszorításdi. Az 1945-ös Új Szellemi Front. I. m.*

oldódásához. Számításuk bevált: Szekfű a Szovjetunió dicséretével, már-már felmagasztalásával, s azzal, hogy elfogadta a moszkvai követi posztot, akaratlanul is a kommunisták törekvéseit legitímálta.<sup>87</sup> „Szabó Zoltántól tudjuk, hogy Szekfű úgy került Moszkvába, mint Török Bálint a Héttoronyba. Moszkva ugyanis azt kívánta, (ahogy ezt a SZEB vezetője, Vorosilov marsall továbbította a magyar vezetésnek), hogy az új magyar követ nem lehet kommunista, zsidó és politikus. E negatív igényekhez pozitív ötlet is társult részükről, olyan embert, mint Szekfű Gyula szívesen látnának.”<sup>88</sup>

Szekfű nagy áldozatot hozott, hiszen az alkalmazkodó, sőt az áruló benyomását kelthette azok szemében, akik nem akarták felismerni nemzetmentő szándékát. Az illúziók foglyai Szekfű önfeláldozó gesztusában csak simulékonytságot, önérdeket láttak, s nem voltak hajlandók a tudós írásából kiolvasható jövőképet tudomásul venni, így arra sem éreztek hajlandóságot, hogy a bekövetkező rossz hatását mérsékeljék, mint ahogy azt a maga lehetőségeihez mérten Szekfű tette. Kárt csak önmagának okozott, az országot semmi hátrány nem érte azzal, hogy ő lett a moszkvai követ.

Vajon nem ismerte Szekfű a szovjet valóságot, amikor arról írt, hogy a Szovjetunióban a szegény néptömegeknek jelentősen emelkedett az életszínvonaluk és kulturálódási lehetőségeik a cárizmus bukása óta? Igaztalan volt az a megállapítása, hogy az az ország, amely az első világháborúban összeroskadt, a másodikból győztesen került ki? Hamis képet festett a szovjet birodalomról, amikor azt állította, hogy az egyenlősítésnek köszönhetően nincs mindenfelé elburjánzó korrupció, s a gazdasági bűnözés is jóval kisebb mértékű, mint a kapitalista országokban? Bűnéül lehet-e felróni, hogy az általa kiemelt pozitívumokat erkölcsi magasabbrendűségként értékelte, s emberszeretetet tulajdonított annak a rendszernek, amely emberek millióit küldte munkatáborokba, a halálba, amiről persze Szekfű éppen úgy nem tudott akkor, mint a nyugati értelmiségiek?

Valóban nem ismerte a szovjet viszonyokat belülről: amit látott Moszkvában, amit belelátott a Szovjetunióba, megegyezett azzal, amihez hasonlót a hazájában is látni szeretett volna – nem 1945-ben, hanem már évtizedekkel korábban.

A keresztény gondolkodásban ugyanúgy megvan a társadalmi szélsőségek mérséklése, a szegények, elesettek gyámolítása iránti igény, mint a szocialistáknál, ami a demokrácia egyik lényegi összetevője. Nem véletlen, hogy az érdekvédelmi egyesületek, a kereszténydemokrata,<sup>89</sup> illetve a szociálde-

<sup>87</sup> A „fehér szekfűből”, „vörös szekfű” lett. Dénes Iván Zoltán szerint a kiábrándult – „önigazoló görccsöbbe bonyolódó”, „elfogult”, „sértett”, az „összeesküvés-pszichózist kivédeni nem tudó” – Szekfű a követi poszt elfogadásával „megalázó politikai szerepet vállalt, aminek foglyává lett”. DÉNES Iván Zoltán: Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisa és önazonossága. I. m. 27.; uő: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 167.

<sup>88</sup> Czizgány Lóránt írja a Szekfűt jól ismerő Szabó Zoltán 1956-ban megjelent naplójegyzetei alapján. CZIZGÁNY Lóránt: Mit is „vétett” Szekfű Gyula? *Élet és Irodalom*, 2005. június 27.

<sup>89</sup> Vö. GERGELY Jenő: A kereszténydemokrácia Magyarországon. *Múltunk*, 2007/3. 113–154.

mokrata szakszervezetek e szociális idea zászlaja alatt szerveződtek. A társadalmi igazságosság hite és vélt tapasztalata megkönnyítette a katolikus Szekfű számára az egyenlőségelvű, szegénypárti szovjet rendszer elfogadását.<sup>90</sup>

De miért nem mondott el a követi posztjáról Nagy Ferenc eltávolítása, a „kommunista államcsíny” (Borsody István) után, mint Szegedy-Maszák Aladár és más diplomaták?<sup>91</sup> Ha 1947 májusának végén még nem is látott tisztán, miért nem lépett később?<sup>92</sup>

A kisgazdapárt politikájában Szekfű a levitézlett 1945 előtti politizálás nyomait vélte felfedezni, s különösen a párt külpolitikáját marasztalta el az illúziókergetés és a diplomáciai ügyetlenség miatt. Fontosabbnak tűnik azonban, hogy annyira megcsömörlött a Horthy-korszakbeli politikától és közélettől, hogy támogatott minden olyan demokráciaelképzelést, amely esélytelenné tette az 1945 előtti Magyarország újráledését. A szabadságot korlátozó, egyenlősítő demokrácia elfogadhatóbb volt számára, mint a reformokra képtelen és az országot morális csődbe juttató 1945 előtti gazdasági-politikai rendszer.

Valóban lehetőséget kaptunk 1945-ben hibáink kijavítására, az önvizsgálatra, a korábbinál igazságosabb és demokratikusabb Magyarország megteremtésére? De milyen lehetőség az, amelynek megvalósításába beleszólnak „idegenek” – a szovjet megszállók és Moszkvából jött kiszolgálóik –, akiket az ország lakóinak jelentős hányada bűnbaknak tehetett meg életkörülményei rosszabbodásáért, ábrándjai elvesztéséért? E kérdések által jelzett ellentmondásos szituációra keresett Szekfű történeti és társadalom-lélektani ismereteken alapuló megoldást.

## Értelmezések, konklúziók

Szekfű a *Forradalom után*ban érzékletesen írt a folytathatatlan múlttól, az eljátszott lehetőségekről és korának sajátosságairól. Példaképe, Kemény Zsigmond az ő *Forradalom után*jában ír arról, hogy az 1848-as forradalom kudarcai és hibái talán elkerülhetők lettek volna, ha a centralisták reform-

<sup>90</sup> Glatz Ferenc írja, hogy Szekfűt vitapartneri azzal vádolták, hogy a katolikus vallásgyakorlatnak, a gyónásnak is köze volt a történetirő „állandó” vélemény- és álláspontváltozásaihoz, ami számomra – gyermekkoromban katolikus lévén – rejtélyesnek tűnik. (GLATZ Ferenc: *Történetírő és politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 95.) Hatos Pál meggyőzően érvel amellett, hogy a szekfűi oeuvre lényege „a legkorábbi tájékozódásokból is intellektuálisan megmérettetett és veszélyeztetettnek tudott vallásos világképben” keresendő, s nem azokban a traumákban, amelyet *A száműzött Rákóczi* 1913-as megjelenése utáni támadások váltottak ki Szekfűből. (Az ellenségkép-konstrukciót Dénes Iván Zoltán dolgozta ki Szekfűvel foglalkozó munkáiban.) Lásd HATOS Pál: *Vallás, szkeptizmus és esztétikum metszéspontján. A fiatal Szekfű Gyula esszéje Anatole France-ról. Kommentár*, 2008/3. 78.

<sup>91</sup> Nagy Ferenc miniszterelnök 1947. május 1-jei lemond(at)ása után néhány ismertebb diplomata, aki lemondott posztjáról: Szegedy-Maszák Aladár (Washington), Auer Pál (Párizs), Gordon Ferenc (Bern), Andaházi Kasnya Béla (Ankara).

<sup>92</sup> Kertész István például csak 1947 őszén hagyta ott a római követi posztot, és vonult emigrációba.

elképzelései nem buknak el a vezetők önzésén, hatalomvágyán, hozzá nem értésén.<sup>93</sup> 1947-ben Szekfű művének Keménytől átvett címével figyelmeztetett: ha Magyarország az 1945-ben elkerülhetetlenül előállott új lehetőségeket rosszul használja ki, ugyanoda jut, mint a 19. századi forradalom. Ennek baljós előérzete bennefoglalatik az 1945 és 1947 közötti magyarországi állapotok érzékletes leírásában.

A második világháború utáni forradalmi átalakulást sokan megszenvedték. A fájdalmak, szenvedések talán csökkenthetők lettek volna, ha az emberek korábban, békés úton szánják el magukat a változásokra. Szekfű 1947-ben éppen a nemkívánatos, de a hatalmi és értelmiségi elit mulasztásai miatt elkerülhetetlen forradalmi változások értelmezésével figyelmeztette a mulasztókat, hogy ami bekövetkezett, szükségszerű rossz volt – forradalom: nagy fájdalmakkal és sérelmekkel járó káosz a rend helyett –, és ezért adta saját könyvének, minden látszólagos logikátlanság ellenére Kemény Zsigmond 1848-at ostromozó művének címét.

A fentiek ellen felhozható, hogy Szekfű egy levélbeli megjegyzése szerint eredetileg a *Forradalom közben* címet szánta könyvének, s maga sem értette, miért cserélte át *Forradalom utánra*.<sup>94</sup> A csere nem tekinthető véletlennek, ha tudatosnak talán nem is, hiszen a Kemény-féle cím átvételének tartalmi, értelmezésbeli következményei is lettek. Másik magyarázat is elképzelhető a féltudatosságra: Szekfű nem először választotta 1947-ben azt a manapság nem ritka megoldást, amikor egy korábbi szerző műve címének újbóli hasznosításával fejezte ki vonzódását a korábbi alkotás szellemiségéhez. *Három nemzedék* címen Asbóth János publikálta írását a 19. században, majd Szekfű 1943-as cikksorozata elé Ady Endre sorát – *Valahol utat veszítettünk* – írta címül.<sup>95</sup> Keményhez hasonlóan Szekfű is körülbelül két évvel a saját korában lezajló rendszerváltozás után mondott véleményt a gyökeres fordulatról és

<sup>93</sup> Szegedy-Maszák Aladár szerint Szekfű Kemény Zsigmond önvizsgálati szándékával adta könyvének a *Forradalom után* címet. Keménynek „a valóságot könyörtelenül tudomásul vevő röpiratának feladatát kívánta teljesíteni, vagyis a történelmi fordulat fölismerésére és elfogadására igyekezett rábeszélni a magyarokat, nem mindig jóhiszemű, de a célt is szolgálni vélő érvekkel.” Idézi DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Szekfű Gyula*. I. m. 215.

<sup>94</sup> „A »Forradalom után« cím rejtelmy előttem. Sohase akartam ezt a címet, nem is lehet ezt, a könyvben többször aláhúzza van, hogy most »közben« vagyunk. Csak úgy érthetem meg, hogy az ősszel a magas vérnyomás miatt kissé zavaros volt a fejem. Ez látható a könyv két utolsó fejezetében is, melyeket szénaboglyának készítettem.” Szekfű Gyula levele Mérei Gyulának, Moszkva, 1948. január 11-én. Az MTA kéziratárának anyagából közli DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Szekfű Gyula*. I. m. 141.

<sup>95</sup> A kifejezés már 1937-es esszéjében – Schittenhelm Ede – is előfordul, amikor arról ír, hogy a középosztály műveltségi hiányai vezettek bajainkhoz: „mintha saját érdekeinket nem tudnók többé a régi világgosszaggal felismerni, mintha valóban utat veszítettünk volna valahol”. In: SZEKFI Gyula: *Állam és nemzet*. I. m. 225. (Eredeti megjelenés: 1943.) Ady versének címe: *Fáradtan biztatjuk egymást*. Várnai Dániel korabeli Szekfű-méltatásában is szerepel a kifejezés: „A régi, nagy hiányokat, a műveltségben való veszedelmes elmaradottságát a legjelentékenyebb társadalmi osztálynak [a középosztálynak] olyan tényező állapítja meg, akinek ítéllete nem »destrukció«, s minden megállapítása mögött ott áll a komoly aggodalom és felelősségérzet. [...] A tizenkettedik órára mutat, amikor jön valaki, és nyíltan fölfedi, hogy a középosztály legyengült és laza műveltséggel tévelyeg. »utat veszített«, és jelenleg nincs ereje a nemzet érdekeit veszélyeztető szellemi vakondmunka kivédésére.” (Hétközben. *Népszava*, 1937. december 25.)

következményeiről. És az is lehet, hogy Szekfű címválasztásai talán a történetíró „szépirói” ambícióira is utalnak: mindhárom politikai esszéjének mások művének új kontextusban használt címét adta.

A *Forradalom után* más tekintetben is szervesen illeszkedik Szekfű alkotói módszerébe. Ahogy a címben az ...*ami utána következik* – a kötetben a *Trianon óta* című új fejezettel – felülbírálta a *Harmadik nemzedéket*, lényegében ugyanezt tette a *Valahol utat vesztettünkkel* is a *Forradalom utánban*, amikor egy kötetben jelentette meg az idő, a történések által túlhaladottá vált korábbi értékelését.<sup>96</sup> A korábban élő, az annak változásaira reagáló történész önkritikája és önazonossága, valamint tisztessége és felelősségvállalása egyaránt benne foglaltatik értékelési metamorfózisának „tálalásában”: nem ő tett 180 fokos fordulatot, hanem a politika és a társadalom. Szekfű, amikor két esetben is új korértékelését együtt hozta nyilvánosságra túlhaladottnak ítélt korábbi állásfoglalásával, példát mutatott az etikus értelmiségi magatartásra.<sup>97</sup>

Szekfű egyik legnagyobb történelmi szenvedélye a társadalom vizsgálata volt: mindenekelőtt az uralmon lévők, a hatalmat gyakorlók kötötték le a figyelmét, de az alul lévők, a hatalmon kívül rekedtek és a kívülállók is érdekelték. A középosztály is elsősorban történelmi-politikai problémaként foglalkoztatta egy egész életen át, amellett persze, hogy kíváncsi volt arra a heterogén társadalmi rétegre, ahonnan ő maga is származott, s amellyel 1945 után számolt le végleg. Az új irányítók – a polgárságból, a munkásságból és a parasztságból kikerülő kommunistákat és koalíciós szövetségeseiket – nem ismerte igazán. Politikai szereplésükhöz – alapvetően tapasztalatlanóságuk és a magyarországi demokratikus hagyományok szűkössége miatt – nem fűzött sok reményt.

Nem volt-e Szekfű indokolatlanul derűlátó, amikor kiútnak látta a forradalmat? Ő ne lett volna tisztában az új helyzet kilátástalanságával? Az ige nek felé hajló válasz újabb kérdéseket vet fel. Miért nem húzódott vissza történelmi hivatásának gyakorlásába? Miért nem emigrált, mint Márai Sándor, vagy azok a diplomaták, akik 1947 nyarán mondták fel a közösséget a szuverenitását végképp elvesztő kormánnyal?

A világhelyzet alakulása folytán kerültünk szovjet befolyás alá, de enélkül is teljesen új irányba kellett volna fordulnunk. Vezetőink elhibázott politi-

<sup>96</sup> Kosáry Domokos írja a *Három nemzedék* 1934-es újrakiadásáról: „... az tűnt szemembe, hogy elmaradt belőle az első kiadásnak a forradalmakra közvetlenül reagáló előszava, és hogy az új záró szakasz, »... ami utána következik« cím alatt, kritikai hangot kezdett megütöni az ellenforradalmi rendszer »neobarokk« társadalmával szemben, sőt a maga módján állást foglalt a földreform mellett is, megjegyezve, hogy a birtokok állami kisajátítását a katolikus egyház sem ellenzi többé, és hogy a magyar szegényparasztság millióinak »megmentése, emberi méltóságba visszaemelésé nemcsak nagy, de talán egyetlen nagy nemzeti feladatunk«. Ami nem változtat ugyan a könyv alapjellegén, de jelzi, hogy az irányzatok s egyének nem változhatatlanok.” KOSÁRY Domokos: *A magyar történetírás a két világháború között*. In: uő: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. 326.

<sup>97</sup> Vö. Ki volt hát Szekfű Gyula? Major Ottó interjúja Keresztury Dezsővel. *Valóság*, 1984/11. 45–55.

zálása és a nép invenciótlansága, enerváltsága miatt az 1945 előtti út folytathatatlaná vált: erre a háborút követő szétesettség, hatalmi vákuumhelyzet a legfőbb bizonyíték. A gyökeres politikai és gazdasági átalakulás elkerülhetetlenné vált. Kényszerhelyzetbe kerültünk, mozgásterünk behatárolt, de a nagy törés miatt viszonylag tiszta lappal indulhatunk; tőlünk is függ, hogy mit kezdünk ezzel a teljesen szokatlan, furcsa helyzettel – ez lehetne a *Forradalom után* summázata. A könyvben az 1945-höz vezető út leírása briliáns, a második világháborút közvetlenül követőé ellentmondásos, illúziókkal terhes. Szekfű ugyanis, aki a háború befejeződése után egyetemi tanár és rektorhelyettes volt, csak 1945 végéig tudta figyelemmel követni a hazai eseményeket. Moszkvában, következt nem csupán a megapasztalás lehetőségétől volt elzárva, hanem az információktól is. Pontosabban csak nagyon megszürt, egyoldalú értesülései lehettek a hazájában történekről. Talán ezzel is magyarázható az 1946–1947-es év belpolitikai történéseinek kigazdapárt-ellenes értékelése. Ha Magyarországon élt volna, talán megértőbb a sorozatosan kompromisszumokra kényszerülő Nagy Ferencék iránt. (Ennek ellentmondani látszik, hogy – mint említettem – az itthon élő Bibó István is igen rossz véleménnyel volt a letűnt világ örököseinek menedéket adó gyűjtőpártról.)<sup>98</sup> Ami viszont a Szovjetunió dicséretét zengő passzusokat illeti, azok a korábban már említett kérdéseket vetik fel: ennyire ne ismerete volna Szekfű Sztálin birodalmát? Vagy tartotta magát a hódoltságban élő alávetettek játékszabályához: ha jót nem tehetsz, változtatni nem tudsz, ne ingereld a hódolatot? Próbáld megszerezni jóindulatát, hogy a lehető legkedvezőbb feltételeket csikard ki alávetett nemzedek számára?<sup>99</sup>

Miért lett népszerű a *Három nemzedék*, s miért nem lett az a *Forradalom után*?

<sup>98</sup> Borsody István 1977-ben így írt: „Harminc éve még haragudtunk Szekfű Gyulára, nemzedékünk legbefolyásosabb történetírójára, mert 1947-ben a *Forradalom után* című könyvében azt írta Nagy Ferencről – és ezt sokan magunkra is vonatkoztattuk: »Kiiktatta magát a magyar történelemből.« Most be kell ismernünk, hogy a hazai történész szeme nem tévedett.” BORSODY István: *Amerikai évek. Egy magyar federalista írásából*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 103.

<sup>99</sup> „Szekfű harmóniaelméletének [eszerint, mint korábban idéztem: „A Szovjetunió békerendszerétől védve és abba beilleszkedve érhetjük el benn és künn anyai időn át nélkülözött egyensúlyunkat és azt a harmóniát, mely egyszer létre fog jönni ember és ember, nép és nép, kis és nagy országok között” – S. É.] hajmeresztő premisszájával, hogy a szovjet rendszerben megvan az »ember szeretete«, melyet »keresztény nyelven karitásznak nevezünk«, nem lehet komolyan foglalkozni” – írja a *Forradalom után* nagyra értékelő Borsody István, aki szerint Szekfű forrása a nyugati körökben mérvadónak egyáltalán nem tekinthető angol Hewlett Johnson volt. (BORSODY István: i. m. 263.) A canterbury katedrális dékánjának két szövege jöhet műve: *Szovjetsiker*. Szikra Kiadó, Budapest, 1946; *Szovjethatalom. Titkok és tanulságok*. Szikra Kiadó, Budapest, 1947. Johnson közvetlenül a háború után kijelentette: „... a szovjet rendszer a keresztény eszméknek a legfenségesebb megtestesítője.” (ldézi: VÁRDY Béla: *A nyugati értelmiségiek Sztálin-imádata*. [http://www.google.com/search?q=cache:S164KSdBBC3EJ:www.nepszava.com/index.php%3Ftopic%3D4460%26page%3D3227%26PHPSESSID%3D5a96c6e740c1607-4ea5701ab43d2+Hewlett+Johnson&hl=hu&ct=clnk&cd=7&gl=hu&lr=lang\\_hu](http://www.google.com/search?q=cache:S164KSdBBC3EJ:www.nepszava.com/index.php%3Ftopic%3D4460%26page%3D3227%26PHPSESSID%3D5a96c6e740c1607-4ea5701ab43d2+Hewlett+Johnson&hl=hu&ct=clnk&cd=7&gl=hu&lr=lang_hu) Utolsó letöltés: 2008. 06. 10.) Johnson 1947. augusztus 22-én előadást tartott Budapesten a Magyar–Angol Társaság rendezvényén. (1956-os Intézet, Fotótörténeti adattár, 4221.) Ivan Mihajlovics Majszkij 1975-ben megjelent könyvében – *Egy szovjet diplomata visszaemlékezései, 1925–1945*. Gondolat Kiadó–Kossuth Kiadó, Budapest, 1975. – hosszan írt róla (175–179.).

A két háború között számos középosztálybeli azt mazsolázta ki, értelmezte félre a *Három nemzedék*ből, ami neki lelki megnyugvást adott. Akik döntési helyzetben voltak, nem tanultak intéseiből. A *Forradalom után*ból is lehetett volna olyan részeket kiemelni, amelyeket a kommunisták vagy a velük szemben állók hozhattak volna fel évről-évre maguk igazá mellett. Ez utóbbi miatt is furcsa – a Szovjetuniót méltányoló sorok ellenére is –, hogy a könyv a kommunista hatalomátvétel kezdetén megjelenhetett. Ám legalább ennyire fontos és magyarázó erejű is, hogy a könyvet agyonhallgatták, elfelejtették. (1945 előtt Szekfű szinte valamennyi írásának széles sajtóvisszhangja volt.) A kommunistákat ekkor már a hatalomátvétel foglalkoztatta, amihez a győztesek végleges szembekerülése, a hidegháború teremtette meg a kedvező feltételeket. Azok a nem kommunisták pedig, akiket igencsak érzékenyen érintetett a szekfűi kritika, 1947 végétől szinte teljesen meg voltak fosztva a szabad véleménynyilvánítás lehetőségétől: egyre inkább önvédelemre kellett berendezkedniük. A kommunisták által is mellőzött Szekfű-mű bírálatára nem volt módjuk, s az akkori körülmények között kedvük sem lehetett hozzá.

A *Három nemzedék*ben és a *Forradalom után*ban is a vesztes világháborút követi az értékelés, s ez valamiféle ritmust ad a szekfűi életműnek. Az első mű a forradalmak miatt túlzásba vitt hanyatláselmélet,<sup>100</sup> a második illúziókkal terhelt fejlődéselmélet, amely bőven tartalmaz önvizsgáló, önkritikus, önkorrekciós elemeket, a bűnök – az antiszemitizmus, az úrhatnáság, a társadalmi érzéketlenség – elmarasztalását, amelyek bevallásával előre lehetett volna (előre lehetne) lépni.

Szekfű értékelései politikai-közéleti kontextusba kerülve kiforgathatók, eredeti szándékuk ellen fordíthatók. Ez történt 1920-as és 1947-es esszéjével egyaránt.

A két mű megírására készítő körülmények között nagy az eltérés. A „nemzet és állam” problémakör tartalma 1945 után megváltozott. Nem csupán a hatalmi szereplők cserélődtek ki, az uralkodó ideológia lett más, hanem a gazdasági-társadalmi körülmények is: a földosztással megoldódni látszott az agrárszegénység ügye, a holokauszt, a kapitalizmus erős hatalmi korlátozása pedig a korábbinál más összefüggésbe helyezte a magyar zsidóság megítélését. Szekfűnek 1934-es antinómiái helyett<sup>101</sup> immár az újabban keletkezettekkel kellett szembenéznie. A szolidaritás a nehéz helyzetbe kerültekkel, valamint a magyar kultúra értékeinek őrzése azonban továbbra is feladat maradt, és Szekfű nem lett hűtlen hozzájuk.

A *Forradalom után*ban „az új igenlését segítette egy – talán a háborús évek és főleg 1944 által kiváltott – fájdalmas tabula rasa-ra ösztönző pesszi-

<sup>100</sup> Lásd LACKÓ Miklós: Válságkorszak – válságelméletek. Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből. *Múltunk*, 2007/3. 4–39.

<sup>101</sup> A föld kérdése, a felekezeti kérdés, a zsidóság és kapitalizmus, a nemzedékprobléma, a kisebbségben élő magyarok. Lásd a *Három nemzedék* 1934-es kiadásában a *Trianon óta* című új rész *Feszültségek* című fejezetét. SZEKFI Gyula: *A három nemzedék és ami utána következik*. GLATZ Ferenc előszavával. ÁKV–Maecenas Kiadó, Budapest, 1989. 416–466.

mizmus: hitelenség abban, hogy a magyarság önmagából ki tudja fejleszteni a demokratikus-humanista értékeket, létre tud hozni egy egészséges társadalmat. Nem akarhatjuk, hogy ebben a ma sem lezárt kérdésben Szekfűnek legyen igaza” – olvassuk Lackó Miklós 1988-ban megjelent könyvében.<sup>102</sup> Szekfű borúlátása ellenére sem fatalista. A hanyatlásokat és az újrakezdéseket bíráló, a múltunkkal való őszinte szembenézésre késztető elemzése nem a pusztulás, hanem a túlélés végkifejletét sejteti, ami összefügghetett vallásos hitéhez is kapcsolható humanizmusával.

Mennyire felelős valaki művének hatásáért, értelmezéséért? A *Három nemzedék* tükrözte a korszellemet, a *Forradalom után* nem?

A szovjetektől elszenvedett világháborús vereség megalázó érzése, a megismétlődő Trianon-sokk elhomályosította a könyv időtálló korértelmezéseit. Az önkormányzás nehézsége, a parlamentarizmus bírálata a 20. század végi rendszerváltozáskor nem tűnt aktuálisnak. 1989-ben úgy látszott, hogy nincs szükség forradalmi változásokra, hiszen a hatvanas, hetvenes években polgárosult a „szocialista” rendszer, miközben felszámolta pártállami, tervgazdálkodás önmagát. És időközben, módosult formában ugyan, mintegy visszaállt az 1945 előtt kárhozottat társadalmi – vagyoni és műveltségbeli – egyenlőtlenség és rasszizmus, az állam túlhatalmával szemben védekezni képes helyi közösségek pedig többnyire gyengék és koncepciótlanok.

A *Forradalom utánban* a *Három nemzedékkel* közös a széles ívű, kritikus múltértelmezés, a jelen alakítóit befolyásolni kívánó összegzési szándék.<sup>103</sup> Szekfű a *Forradalom utánban* végleg leszámolt a nagy hatású 1920-as esszé főszereplőjével: a tehetetlen, hibáin túllépni nem tudó, így önmagát a történelem súllyesztőjébe küldő középosztállyal, amelyet annyi részvétel ostromozott évtizedeken keresztül. Cezúrárt látott ugyanis 1945-ben: a színre lépő új politikai szereplők mellett s az egykori nemesi és polgári eredetű értelmiségiek nem mérvadó, orientáló rétegeként, csupán a gyökeresen megváltozott világhoz alkalmazkodó egyénenként juthatnak majd (mellék)szerephez. Nem tudható ugyanakkor, hogy az őszintén kívánt átalakuláson túl taktikai megfontolások, az új politikai szereplők lehetőségeinek túlbecsülése is szerepet játszottak-e Szekfűnél a jelen és a jövő reményteli ábrázolásában. A megvalósulás ellentmondásos tapasztalatának és tudásának birtokában egészen más olvasata van az 1947-es szekfűi szövegnek. (Amikor Szekfű a munkás- és a parasztsztyály képviselőiről mint az új viszonyok létrehozóiról írt, minden valószínűséggel az ideológiájukat, a gyakorlati politikájukat retorikájukban e két osztályra építő pártokra gondolt,

<sup>102</sup> LACKÓ Miklós: *Szekfű-problémák*. In: uő: *Korszellem és tudomány, 1910–1945*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. 101.

<sup>103</sup> „Szekfűnek a háború után *Forradalom után* címmel megjelent könyvének nemzeti tragédiánk megértéséhez nincsen jobb forrás. [...] S bárcsak »keresztény-nemzeti« közvéleményünk, amennyiben túlélte a háborút, ennek az utolsó Szekfű-könyvnek a Horthy-rendszer gyászos végét leíró részreire hallgatna, s nem Szekfű korábbi könyveire, amelyek az 1919-es ellenforradalmat védelmezik.” BORSOSI István: *Hat magyar év története: 1942–1947*. (Kovács Imre könyvéről.) In: uő: i. m. 272.



amelyeket egyébként soha nem nevezett néven, mintegy ezzel is kifejezve, hogy ő nem napi politikai elemzéssel foglalkozik, hanem folyamatelemzéssel és -értelmezéssel.)

Szekfű meg nem értésének, sok évtizedes elhallgatásának oka alapvetően a politikai-társadalmi változásokban keresendő. A kommunista hatalomátvételtől a rendszerváltozásig terjedő időszakban nem volt időszerű a múlt nem rendszerideológiai szempontú, kritikus megközelítése, s Szekfű egyik kedvenc témája, a – kitaszított, eljelentéktelenedett – középosztály sem érdekelt senkit.

Gondolatainak mellőzésében vagy egyoldalú megközelítésében a hatalomközei és a hatalmat birtokló értelmiségieknek is jutott szerep. Ők a marxizmus és a népi szocializmus különféle értelmezéseiben vagy e kettő kombinációjában hittek, és uralmi vagy szövetségi pozícióban lévén nem engedtek teret az övékétől eltérő véleményeknek. Bár a fenti nézetek képviselői számos vonatkozásban egymásnak ellenfelei, ellenségei voltak, a liberális, a konzervatív-liberális polgári gondolkodásmód elítélésében messzemenően egyetértettek. A rendszerváltozás után elteltek csaknem két évtizedben, bár lehetőség immár lett volna rá, kevés történt a korábban perifériára szorított gondolkodók – így Szekfű – felfedezése érdekében. Igaz, Szekfű újrafelfedezése a múlt század nyolcvanas éveiben elkezdődött, de igazán ma, a harmadik évezred első évtizedének végén viaskodunk olyan problémákkal, amelyekkel ő is foglalkozott.<sup>104</sup>

Szekfű Gyula tabudöntőgető tudós volt: emiatt kellett elszenvednie már *A száműzött Rákóczi* 1913-as megjelenése óta nemzeti illúzióikban megbántott honfitársai támadásait. A történész Szekfűt védte szakmai felvérteztsége: visszapattantak róla a méltatlan vádak. A honpolgárt, a hazafit azonban nem hagyták nyugodni az őt – s rajta keresztül minden hozzá hasonlóan gondolkodó embertársát – ért sérelmek: mindenekelőtt az, hogy a nemzetközi és a hazai valóság szokatlan megközelítésű feltárása miatt nemzetellenesnek – egyszer Habsburg-pártinak, másszor a Szovjetunió kiszolgálójának – bélyegezték. A jobb- és baloldali irányultságú államideológiai ballasztoktól megszabadult korunkban látszik csak igazán, hogy a nagy történelmi kataklizmákra frissen reagáló historikus időtálló értékelést adott koráról a *Három nemzedékben* (1920), a *Három nemzedék, és ami utána következikben* (1934) éppen úgy, mint a *Forradalom utánban* (1947). Folyóiratbeli és hírlapi cikkei is ide sorolhatók: ezek javarésze még nem jelent meg kötetben.

A távlatos látás – a *fordított gukker*-effektus (Szabó Dezső elbeszélésének címe nyomán) – adománya nála folyamatokat, összefüggéseket láttató elemzőkészséggel párosult, amely egyszerre volt realista (pesszimista) és vigaszt nyújtó (humánus).

<sup>104</sup> *A Három nemzedék* második kiadása 1922-ben jelent meg. Reprint kiadására 1989-ben és 2008-ban került sor. *A Forradalom után* 1983-ban jelent meg utoljára.

A sokak által politikai-ideológiai csélcscsarnok tartott Szekfű a népiekről vélte úgy, hogy politikai-ideológiai megfontolásból alkalmazkodnak a hatalomhoz. Vajon neki, aki 1955-ben ingatagsággal vádolta meg a népieket, s a *harmadik út*-koncepcióban szabad vegyértéket látott a jobb- és baloldali rezsimiek felé egyaránt,<sup>105</sup> soha nem jutott eszébe, hogy az ő fordulatai is hasonló asszociációkat kelthetnek, különösen azokban, akik világnézeti okokból különben sem rokonszenveztek vele? A minden bizonnyal nemleges válasznak az lehet a magyarázata, hogy a polgári értékrendhez következetesen ragaszkodó Szekfű – eltérően a politikussá is váló népiektől – közéleti szerepvállalását nem kapcsolta össze politikai-ideológiai tervek megvalósításának szándékával. Ő a *Magyar Szemle* főszerkesztőjeként vagy moszkvai követként ugyanaz a dolgokat kívülről szemlélő kritikus és – a maga és mások becsapásától óvakodó – tudós maradt.

Szekfű megítélése azért is nehéz, és ő maga azért is válhatott megosztó személyiséggé, mert írásai többféle értelmezést is lehetővé tesznek. Műveiben a „történelem antinómiáinak megjelenítése mesteri. Szekfű Gyulának a folyamatosság és megszakítottság megítélésének kérdésében olyan árnyalt az ítéletalkotása, hogy mindkét álláspont hívei találnak is a maguk számára érveket, és őt magát az egyik vagy a másik álláspont képviselőjeként tűntethetik fel. [...] Szekfű Gyula szakított a modern magyar történetírást megalapozó liberális szemlélettel és annak optimizmusával, mégis mintha valamit még megőrzött és éltetni akart volna abból.”<sup>106</sup>

Vajon következményeit tekintve mennyire különbözik a realitások tudomásul vételére ösztönző 1945 utáni szekfűi magatartás azokétól, akik lebecsülve a tartós szovjet befolyás lehetőségét aktívan támogatták a „magyar demokrácia” megteremtésével hitegető kommunista pártot? Ezt a kérdést azért kell feltenni, mert mind a kortársak, mind az utókor jóval elnézőbb ez utóbbiak iránt. Emellett a népiek egyes képviselőinek antiszemitizmusa bocsánatos bűnnek tűnt 1945-ben, miközben a változását nyilvánosság elé táró Szekfűt még mindig a Horthy-rendszer ideológiai támaszául használt művei miatt – s mindenekelőtt a *Három nemzedék* zsidóellenes kitételeire hivatkozva – ítélték el/meg.<sup>107</sup>

Vajon nem világnézeti okból idegenkedtek sokan 1945-ben Szekfűtől? A kudarcos, csalódott ember illúziókkal vérteti fel magát a számára ellen-szenves valósággal szemben, s azokra haragszik, akik meg akarják fosztani ábrándjaitól. Az akkori Szekfű-ellenesség egyik világnézeti oka, hogy közép-osztály-kritikája ellenére makacsul védte a polgári értékrendet, a polgári

<sup>105</sup> SZEKFŰ Gyula: Az értelmiség átállása a felszabadulás idején. In: *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 281–289. Hasonlóan fogalmazott tíz évvel korábban is, az 1945-ös Új Szellemi Front körül kialakult vitában is.

<sup>106</sup> MISKOLCZY Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történelevizta anatómiája*. Lucidus, Budapest, 2007. 41.

<sup>107</sup> Ennek értékelő leírását lásd GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. I. m. 304–309.

szabadságjogokat, ami ellenségeivé tette azokat, akik a polgári világ ellenségei is voltak. A másik: a szovjet rendszer feldicsérése ellenszenvenessé tehetette azok szemében, akik a Horthy-korszakbeli propaganda, illetve a második világháborús tapasztalataik alapján alkottak maguknak képet a Szovjetunióról.<sup>108</sup>

Szekfű történelmi látásmódja népszerűtlen (volt), különösen a harmadikutaság elutasítása, a *két pogány közt megmaradni-elv* megkérdőjelezése miatt. Bár bízott abban, hogy valamiféle egyensúly jöhet létre a piacon és versenyen alapuló gazdaság, illetve a szociális igazságon alapuló központi szabályozás között, ennek elősegítésére azonban alkalmatlannak ítélte a demokrácia 1945 utáni magyarországi intézményeit – a parlamentet, a pártokat, az önkormányzatokat. A polgári demokrácia intézményeinek bírálata a népiekkel rokonította, de – ellentétben velük – idegen volt tőle minden nemzeti elfogultság. Ez a különbség idővel szakadékká mélyült. Szekfű katolikus, az egész nemzetre építő konzervatív demokráciafelfogása egyre távolabb került a népiek nemzeti és szocialista elemeket vegyítő demokráciafelfogásától.

1945 második felétől Szekfű már nemigen látott választási lehetőséget a demokrácia nyugati és keleti formája között. És az idő – az évek – múlásával egyre kevésbé hitt abban, hogy az újra Euráziába került Magyarország ledolgozhatja régi keletű demokráciadeficitjét: a centralisták elképzelései 1947-re a történelem süllyesztőjébe kerültek. Ám Szekfűt leginkább az foglalkoztatta: ha már a nagyhatalmi kiszolgáltatottság megváltozására belátható időn belül nincs lehetőség, nem helyesebb-e mindent megtenni annak érdekében, hogy az ország a lehető legkisebb károsodással élje meg az újabb alávetettséget.

Szekfű idézett munkáiból levonható a következtetés: a történész a múltban a kreatív közéleti tevékenység alkotóelemét látta; azt emelte ki belőle, amit éppen lényegesnek gondolt. Korához és korabeli önmagához hasonlította tudását, nem azért, hogy az éppen uralmon lévőkhöz alkalmazkodjék, hanem meggyőződéséhez – amelynek egyes elemei a korabeli változásokkal módosultak – keresett érveket. S ezt egy magasabb erkölcsi cél – az emberek és az ország – érdekében tette. Az általa művészi szinten vizsgált históriával úgy bánt, mint József Attila saját verseivel, aki a *Nyár* című versének végét élete különböző szakaszaiban háromszor írta át, s e változásokból világnézeti fordulataira következtethetünk. Féja Géza „szélkakas költőnek” nevezte József Attilát, Szekfűt ma is sokan szélkakas történetírónak tartják. Pedig Szekfű nem meghamisította a történelmet, hanem eligazodásra, válaszadásra, kiutkeresésre használta – saját magát és korát akarta megérteni, dokumentálni. Ezért a *Forradalom után* és a hozzá kapcsolódó publicisztikája nem

<sup>108</sup> Utóbb ehhez „járult”, hogy szellemi intranzigenciájának a megőrzése mellett 1952-ben születésnapján köszöntötte Rákosit, és Révai javaslatára 1953-tól képviselő lett, valamint az Elnöki Tanács tagja.

csupán a kor szekfűi interpretációja, hanem a korszellem már-már szépirodalom szintű megjelenítője is.

A forradalomellenes Szekfű gondolkodásában és stílusában forradalmár volt. Egyetérthetünk Szabó Zoltánnal: „Kevesen látják, hogy ő, aki mondanivalóiban sokszor a megtartás és védelem híve volt, stílusában forradalmár, a szó legtisztább és legszemlembibb értelmében. Mert ugyanakkor, mikor ropant aggodalommal félti a nemzetet a politikai forradalomtól, realizmusa és stílusa maga a forradalom.”<sup>109</sup>

„A kő elrepült és már tudjuk, kit és hogyan talált el, de nagyon könnyen elfelejtjük, hogy a kő a mi kezünkben volt és jövőnket vagy jelenünket részben legalább, mi magunk alakítottuk olyanná, hogy szeretnénk előle elfutni” – írta Szekfű 1945 tavaszán.<sup>110</sup>

Aki ma olvassa Szekfű írásait, saját tudásának, tapasztalatainak szűrőjén engedi át a régi szövegeket, és aszerint is értékeli. Aki Szekfű műveit olvassa, azért is teszi, mert múlt- és jelenértékelési mintát keres bennük, követhető vagy elvetendő magatartási példát lát a historikus írásaiban. Természetesen ez más jelentős gondolkodó alkotásaira ugyanígy érvényes, mégis: nagy elmék, nagy művek tűnnek el ideiglenesen a köztudatból, vagy válnak váratlanul időszerűvé.

A történész csak abból indulhat ki, ami volt: azt elemzi, próbálja megérteni. Ez a laikus vagy az illúziókergető szemében a mindenkor meglévő utólagos igazolásának tűnhet. Itt sem segít más, mint az idő. A későbbi korokban élők közvetlen múlttapasztalatuk eltűnése, ismereteik természetes szelektálódása folytán talán kevésbé elfogultak, mint a kortársak vagy a közelmúlt átélői, akik képtelenek elvonatkoztatni családi és saját emlékeiktől, örökölt, nehezen változó gondolkodásmódjuktól. Szekfű azok közé a ritka lényeglátók közé tartozott, akik saját korukban tudtak úgy is írni, mintha már évtizedek teltek volna el az általuk elemzett közelmúlt óta.

A múltról sokat tudó, sokat megélt Szekfű segíteni szeretett volna abban, hogy kilábaljunk öröklött és szerzett bajainkból. Ha reményei nem váltak valóra, önkritikusan beismerte tévedését, s új reményforrást keresett.<sup>111</sup>

1943–44 fordulóján ez a kilábalás felé mutató irány a centralisták klasszikus liberalizmusa volt, 1947-ben pedig a *keleti demokrácia* elképzelése. A demokrata Szekfű a második világháború utáni években nem hitte, nem

<sup>109</sup> SZABÓ Zoltán: Szekfű. *A Reggel*, 1937. december 20. Szekfű írja a *Valahol utat vesztettünkben*: „Mai vezető osztályunk és a feudalizmus: egymással össze nem hasonlítható fogalmak, mint mondjuk a mostani, téli Dunán keringő sirály és a mosóteknő.” Aki ilyen mondatot ír le, méltán juttatja eszünkbe a szurrealisták által felfedezett 19. századi költő, Lautréamont híressé vált hasonlatát: „Szép, mint egy esernyő és egy varrógép véletlen találkozása egy boncasztonon.”

<sup>110</sup> SZEKFI Gyula: Késérő tanulság. I. m. 199.

<sup>111</sup> „[A]mikor utóbb észre kellett vennem, hogy Széchenyi példája és a morális követelések nemzeti életünkben csak frázisként szerepelnek, levontam ennek is a tanulságait, s a »neobarokk« korról, amely annyira elütött attól, amit kívántam, elmondtam véleményemet a *Három nemzedék* függelékében.” SZEKFI Gyula: Új front – régi út. In: *Új Szellemi Front*. I. m.

akarta elhinni, hogy az átélt sok rossz után még rosszabb jöhet. Ha azonban a nagy fordulók lényegi feltételéről korábban kifejtett gondolatát 1947-re is érvényesnek tartjuk, nemigen bízhatott bármiféle demokrácia közeli magyarországi meghonosodásában. 1922-ben írta: „A változást [...] az illető emberi közösségben nem külső erők hozzák létre, hanem épp ellenkezőleg, az illető nép egész morális és szellemi konstitúciója változván meg, ennek egyes erői kell, hogy a változást eszközöljék. Az eddigi konstitúció egyes tényezői elhanyagoltnak, meggyöngülnek, elhalnak, és helyükre eddig elnyomott, gyöngye, csekély szerepű tényezők veszik át az uralmat és vezetést. Az egész szellemi és morális konstitúció így nyerhet, mélyreható változás esetén, egészen új, eddig nem is sejtett formákat és színezetet.”<sup>112</sup>

<sup>112</sup> SZEKFI Gyula: *Egy magyar bortermelő lelki alkata*. I. m. 26–27.